

Ігор Щупак

кандидат історичних наук, директор,
Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»,
Музей «Єврейська пам'ять і Голокост в Україні» (Дніпро),
докторант, Запорізький національний університет
(Запоріжжя, Україна)

УКРАЇНСЬКІ РЯТІВНИКИ ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ: ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ

Статтю присвячено вивченню феномену рятування євреїв у період Голокосту на території України. Подано аналіз наукових здобутків української та зарубіжної історіографії у дослідженні даної проблеми, розглянуто чинники суспільно-політичного характеру, які впливали на дослідження історії порятунку євреїв під час Голокосту. Автор обґрунтовує введення до наукового обігу поняття «Рятівник євреїв під час Голокосту», що включає в себе як категорію осіб, відзначених званням «Праведник народів світу», так і людей, щодо яких є ґрунтовні та підтверджені докази участі у рятуванні євреїв, але офіційно звання їм не було надано. На основі аналізу стану вивчення проблеми окреслено перспективи її дослідження у майбутньому.

Ключові слова: Голокост, Праведники народів світу, порятунок євреїв, рятівники, історіографія Голокосту, усна історія.

Igor Shchupak

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
director of «Tkuma» Ukrainian Institute for Holocaust Studies,
Museum «Jewish Memory and Holocaust in Ukraine» (Dnipro),
Doctoral Candidate of Zaporizhzhya National University
(Zaporizhzhya, Ukraine)

UKRAINIAN SAVIORS OF JEWS DURING THE HOLOCAUST: THE QUESTION OF HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the phenomenon of rescuing of Jews during the Holocaust on territory of Ukraine. The analysis of the Ukrainian and foreign historiography scientific achievements in the study of this problem was presented, the factors of socio-political nature, which influenced the study of the history of rescuing the Jews during the Holocaust also were

considered. The author gives grounds for introducing the term "Savior of Jews during the Holocaust" into scholarly discourse. This term includes both those people awarded with title "Righteous among the Nations" and those, whose participation in rescuing Jews is proved by hard evidence. Based on the analysis of the condition the study of the problem were planned the prospects of its research in the future.

Keywords: *Holocaust, Righteous among the Nations, rescuing of Jews, saviors, Holocaust historiography, oral history.*

1. РЯТУВАННЯ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

Досить поширеною є думка про те, що Голокост є одним із найкраще досліджених явищ історії з огляду на виявлені та надруковані історичні документи, спогади, і наявну історичну літературу. Але серед різних аспектів історії Голокосту проблема рятуння від знищення нацистами євреїв є, очевидно, найменш дослідженою.

Перед історіографічним розглядом проблеми варто зауважити наявність в громадському просторі і навіть у ряді наукових робіт неузгодження щодо найменування тих, хто з ризиком для власного життя рятував євреїв під час Голокосту на окупованій території України. На сьогодні вживаються такі терміни, як: «Праведник народів світу» (або «Праведник світу» – що є довільним скороченням офіційного звання); «Праведник України»; «Праведник Бабиного Яру». Очевидно, що дослідження феномену рятуння євреїв під час Голокосту та розгляд історіографії проблеми є неможливими без з'ясування питань термінології.

Отже, звання «Праведник народів світу» присвоюється від імені Держави Ізраїль відповідно до Закону про увічнення пам'яті мучеників і героїв (1953 р.) представникам різних національностей та віросповідань, які рятували євреїв від неминучого знищення на територіях, окупованих гітлерівською Німеччиною та її союзниками. Збиранням їхніх історій опікується Яд Вашем – ізраїльський Меморіальний комплекс Катастрофи та героїзму єврейського народу. Справу про присудження звання Праведника розглядає спеціальна громадська Комісія, яку очолює суд-

дя Верховного суду Ізраїлю¹. Присудження цього високого звання є реалізацією одного з основних завдань Яд Вашем – від імені Держави Ізраїль та всього єврейського народу висловити вдячність тим неєвреям, які з ризиком для власного життя рятували євреїв від геноциду.

З 1989 р. Єврейська Рада України, яку тоді очолював відомий громадський діяч Ілля Левітас (він же був керівником Фонду «Пам'ять Бабиного Яру»), запровадила звання «Праведник України» і «Праведник Бабиного Яру»². Перше звання присуджувалося тим людям, щодо яких були відомості про рятування євреїв від нацистського геноциду в Україні (відповідно, звання «Праведник Бабиного Яру» – у Києві), але їх було недостатньо для комісії Яд Вашем. Відомий фахівець з історії Бабиного Яру Віталій Нахманович вважає, що, «оскільки критерії надання звання «Праведник Бабиного Яру» не були визначені, а надавалося воно, фактично, одноосібним рішенням Іллі Левітаса, багато з науковців та громадських діячів навіть в Україні не визнають цього звання»³. Так само можна сказати і про звання «Праведник України».

З іншого боку, варто зауважити таке. Серйозні дослідження феномену рятування євреїв українцями під час Голокосту почалися лише після 1991 р. (на відміну від країн Західної Європи), коли живих свідків та самих врятованих було значно менше, ніж у повоєнні роки⁴. Крім того, є категорія людей, щодо яких

¹ Див.: Праведники народів мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/intro.asp> – Назва з екрану.

² Див.: Єврейська Рада України. 30.03.2011 // Бабин Яр. Національний історико-культурний заповідник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://babynyar.gov.ua/evreiska-rada-ukraini> – Назва з екрану.

³ Віталій Нахманович. Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього // Бабин Яр: Історія і пам'ять / За ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Магочія. – К.: Дух і Літера, 2016. – С. 327.

⁴ Див.: Ігор Щупак. Українські рятівники євреїв під час Голокосту // Праведники народів світу: Довідник / За ред. Ігоря Щупака; Вступні статті М. Ф. Мариневича, І. Я. Щупака; Упоряд.: Є. А. Врадій,

докази про рятування євреїв або не були прийняті через низку причин Комісією Яд Вашем (наприклад – історія рятування євреїв митрополитом Андреем Шептицьким), або матеріали про рятування взагалі не були передані до Яд Вашем, залишились невідомими дослідникам.

Тому, щоб уникнути неоднозначності у дефініціях, ми вважаємо необхідним увести до наукового обігу більш широке поняття «Рятівник євреїв під час Голокосту». Під цю дефініцію підпадають як «Праведники народів світу», так і ті люди, щодо яких є ґрунтовні докази про рятування євреїв, які можуть бути визнані історичною наукою.

Щодо наукового дослідження проблеми рятування українських євреїв під час Голокосту, то зрозуміло, що воно є частиною загальної історіографії Голокосту. Не повторюючи положення наявних історіографічних досліджень⁵, зауважимо, що в

Д. В. Шаталов. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. – С. 9–11.

⁵ *Гузенков С.* До питання про місце теми Голокосту в українській історіографії // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р. Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. – С. 90–96; *Його ж.* Українська історіографія і тема Голокосту // Запорожские еврейские чтения. Доклады и сообщения (27–28 апреля 2012 г.). – 2013. – С. 73–81; *Елисаветский С.* Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии (1991–2000) // Холокост. Доклады на Восьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике / отв. ред. К. Ю. Бурмистров. – М.: Пробел-2000, 2001. – С. 70–75; *Подольський А. Ю.* Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // Катастрофа и Сопротивление украинского еврейства (1941–1944) / ред.-сост. С. Я. Елисаветский. – К.: [б. и.], 1999. – С. 26–37; *Його ж.* Тема Голокосту в сучасній українській історіографії: проблеми наукових досліджень та інтерпретацій // Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: «Сфера», 2005. – С. 32–33; *Щупак І., Абакунова Г.* Вивчення Голокосту в Україні // Проблеми історії Голокосту: Науковий журнал. – Випуск № 4. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. – С. 61–75; *Щупак І. Я.* Уроки Голокосту

радянській історіографії тема Голокосту була фактично замовчувана. Деякі відомості про нацистське «остаточне вирішення єврейського питання» були оприлюднені радянськими журналістами, серед яких, у першу чергу, слід назвати Іллю Еренбурга⁶. Події Голокосту на території СРСР та, зокрема, на українських теренах були відображені в «Чорній книзі» – збірці свідчень і документів про Голокост, яку готували радянські літератори і журналісти (Маргарита Алігер, Веніамін Каверін, Рувім Фраєрман, Віктор Шкловський та інші) під керівництвом Василя Гроссмана та Іллі Еренбурга⁷. Великий моральний вплив на широку громадськість справили поезія Є. Євтушенка «Бабин Яр» (1961 р.), роман А. Кузнецова «Бабин Яр», вірші про Бабин Яр Іллі Еренбурга⁸. Ці літературні твори не були історичними дослідженнями, але вони відіграли велику роль у формуванні суспільної думки щодо трагедії Голокосту.

в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення та постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) // Український історичний журнал. – 2016. – № 4, 5; Szczupak I., Abakunova A. Badania historii Holocaustu na Ukrainie // Zagładą Żydów. Studia i Materiały : Pismo Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN / Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN. – Warszawa : Wydawca Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN, 2008. – Numer 4. – P. 603–614; та ін.

⁶ *Эренбург И.* Торжество человека // Правда. – 1944. – 29 апреля. – Вып. 106 (09563); *Эренбург И.* Евреи. 1 ноября 1942 года // Война. 1941–1945. – М.: ООО Агентство «КРПА Олимп»; ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ». – 2004, та ін.

⁷ *Гроссман Василий, Эренбург Илья.* Черная книга [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.corpus.ru/products/chnayakniga.htm> – Назва з екрану.

⁸ Див.: *Евтушенко Евгений.* Бабий Яр // Литературная газета. – 1961. – 19 сентября; *Кузнецов А. В.* Бабий Яр. Роман-документ. Журнальный вариант. – М.: «Юность», 1966; *Эренбург И.* Бабий Яр // Сборник сочинений в девяти томах. Стихотворения. – 1965. – Т. 3. – С. 455; *Эренбург И.* «В это гетто люди не придут...» // Там само. – С. 456.

Що стосується науковців, то радянські історики, навіть говорячи про події Другої світової війни та нацистський «новий порядок», оминали питання про геноцид єврейського народу. До розпаду СРСР лише окремі матеріали друкувалися в збірках документів (здебільша регіональних), а деякі «єврейські сюжети» можна знайти у М. Ковалю, Т. Першиної, та в присвяченій проблематиці Голокосту роботі Ю. Шульмейстера, щоправда, написаній вже у 1990 р., на заході існування радянської держави⁹.

Замовчування Голокосту в СРСР можна пояснити низкою причин. Зокрема, вивчення «остаточного вирішення єврейського питання» руйнувало міф про «єдиний радянський народ» та його «єдину історичну долю». Ще одною причиною затушовування пам'яті про Шоа, на думку канадсько-українського історика І.-П. Химки, було те, що чимало повоєнних комуністичних чиновників поділяли антиєврейські упередження. До того ж, етнічні росіяни та українці зайняли замість євреїв певні ніші в міському просторі та професіях, і «не хотіли порушувати питання Голокосту, наслідком якого, як і після винищення та переселення поляків, було їхнє соціальне вивищення»¹⁰. Крім того, правдиве висвітлення Голокосту неодмінно б викликало постановку питання про те, що зробила радянська влада для рятування єврейського населення, приреченого на знищення гітлерівськими окупантами. Безумовно, вивчення геноциду щодо євреїв могло зачепити дражливе для радянської влади питання щодо ставлення місцевого населення до окупаційного режиму, та проблему колаборації: для радянської ідеології неприпустимим було висвітлення фактів співробітництва з оку-

⁹ Див.: *Коваль М.* Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К., 1965; *Его же.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979; *Першина Т. С.* Фашистский геноцид на Украине, 1941–1945 / АН УССР. Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1985; *Шульмейстер Ю. А.* Гитлеризм в истории евреев. – К.: Политиздат Украины. – 1990. – 255 с.

¹⁰ Див.: *Іван-Павло Химка.* Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/223-223>

пантами сотень тисяч радянських громадян, частина яких прямо чи опосередковано була причетна до нацистського геноциду та винищення євреїв. І, нарешті, будь-які «національні акценти» в історичних дослідженнях «загрожували» контактами радянських істориків з колегами із західних країн, що могло сприяти руйнуванню «залізної завіси» між Радянським Союзом і Західним світом.

За часів незалежної України ситуація з вивченням Голокосту якісно покращилася. Хоча слід зауважити, що наукове вивчення Голокосту не позбавлене суперечливих методологічних підходів до цього явища, що спричинили суттєві розбіжності у розумінні Голокосту, невідповідності історичного нарративу, відмінності у тлумаченні фактів і, навіть, заперечення самого факту геноциду. Якщо до цього додати гостроту суспільного сприйняття історії Голокосту, яка є важливою складовою історичної пам'яті в Західній Європі¹¹, та тільки останнім часом, поступово усвідомлюється як невід'ємна частина контексту історії України, то зрозумілою стає важливість та актуальність його подальшого вивчення.

У цілому в українській історіографії Голокосту після 1991 р. можна виділити три основні періоди.

Перший (1991–1995 рр.) – поява ідеологічно незаангажованих науково-дослідницьких праць з історії Голокосту.

Уперше побачили світ публікації, спеціально присвячені історії Голокосту в Україні. Загалом це були дослідження регіонального характеру, які не охоплювали всю Україну, а були сфокусовані на окремих містах чи областях і базувалися на місцевих архівних матеріалах¹². Більшу частину цих робіт складають статті, надруковані або у наукових журналах (в «Укра-

¹¹ Див.: *Портнов А., Дуцик Д., Рубан Ю.* Історична пам'ять як інструмент масової політики. Розмови про історію. Частина 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?istorichna_pamyat_yak_instrument_masovoyi_politiki_rozmovi_pro_istoriyu_chastina_2&objectId=1248657 – Назва з екрану.

¹² См.: *Вестник: Люди остаются людьми: Свидетельства очевидцев.* – Черновцы, 1991; *Губенко Г.* Книга печали. – Симферополь: Крым. кн. изд-во, 1991 та ін.

їнському історичному журналі» та ін.), або у збірках доповідей наукових конференцій.

У 1991 р. також з'явилася низка публікацій, присвячених 50-річчю трагедії у Бабиному Яру¹³. Найбільш значущими роботами цього періоду були дослідження С. Єлисаветського «Бердичевская трагедия: (Документ. повествование)»¹⁴ і Я. Хонігсмана «Катастрофа Львовского еврейства»¹⁵.

Також варто відзначити написані за кордоном праці з історії Голокосту в СРСР (у тому числі – на території України), які були перекладені російською мовою¹⁶. Вони дозволяли українським історикам познайомитись із різними підходами західної історіографії, ізраїльської історичної науки щодо досліджуваних проблем. Відомими стали праці Іцхака Арада¹⁷. Складну і неоднозначну проблему ставлення українського націоналістичного руху стосовно євреїв під час Другої світової війни підняв Арон Вайс, який спирався як на аналіз документів, наукової літератури, так і на особистий життєвий досвід¹⁸.

У 1991–1995 рр. активно публікуються мемуари і відредаговані спогади тих, хто пережив Голокост¹⁹.

¹³ *Левитас Ф., Шимановский М.* Бабий Яр: Страницы трагедии. – К., 1991; *Король В., Кучер В., Мигрин Г.* Без строку давності. Трагедія Бабиного Яру. – К., 1991.

¹⁴ *Елисаветский С.* Бердичевская трагедия: (Документальное повествование). – К.: УкрНИИИНТИ, 1991.

¹⁵ *Хонигсман Я.* Катастрофа Львовского еврейства. – Львов, 1993.

¹⁶ См.: *Будник Давид, Капер Яков.* Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве. – Konstanc: Hartung-Gorre Verlag, 1993, та ін.

¹⁷ *Арад И.* Холокаст: Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): (Сборник статей). – Иерусалим: Яд Ва-Шем, 1990; Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): (Сборник документов и материалов) / Под ред. И. Арада. – Иерусалим: Яд Ва-Шем, 1992.

¹⁸ *Вайс А.* Отношение некоторых кругов украинского национального движения к евреям в период Второй мировой войны // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1995. – № 2. – С. 104–113.

¹⁹ *Стародинский Д.* Одесское гетто. – Одесса, 1991; *Гошкис Д.* О чем трубит шофар. – Славута, 1992, та ін.

Що стосується публікацій архівних матеріалів і документів, то перші з них вийшли друком тільки у 1994 р. через те, що до того моменту відбувався складний процес відкриття доступу до архівосховищ. Історичні матеріали було необхідно не тільки знайти, зібрати, але й опрацювати та класифікувати. Першими такими книгами стали збірки документів щодо Вінницької (упорядник Ф. Винокурова²⁰) та Харківської (упорядник Ю. Ляховицький²¹) областей. Варто підкреслити, що у подальшому д-р Фаїна Винокурова представляла праці, які були написані на багатому архівному матеріалі і можуть служити зразком всебічного джерелознавчого аналізу.

Другий період (1996–2000 рр.) знаменується появою значної кількості публікацій різноманітного характеру: від невеликих наукових заміток і статей до дисертацій і монографій. У цей період регіональна специфіка відходить на другий план, а на перший виступають праці, що мали узагальнюючий характер та охоплювали або великі регіони України (наприклад, Галичину, Поділля та ін.), чи навіть усю територію сучасної України.

Варто відзначити першу кандидатську дисертацію з історії Голокосту А. Подольського «*Нацистский геноцид евреев Украины (1941–1944)*» (Київ, 1996 р.), і першу докторську дисертацію, що була трансформована у монографію Ф. Левітаса «*Євреї України у роки Другої світової війни*» (Київ, 1997 р.).

У цей же період виходять глибокі дослідження С. Єлисаветського²², Ж. Ковби²³, А. Круглова²⁴, Я. Хонігсмана²⁵. Важливим

²⁰ Катастрофа (Шоа) и Соппротивление евреев Винницкой области. – К.; Тель-Авив, 1994.

²¹ *Ляховицкий Ю. М.* Попранная мезуза («Книга Дробицкого Яра»): Свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения Харькова в период оккупации. 1941–1942 гг. – Вып. 1. – Харьков: Основа, 1991; Желтая книга. Сборник документов. – Харьков, 1994.

²² *Елисаветский С.* Полвека забвения. Евреи в движении Соппротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944). – К., 1998.

²³ *Ковба Ж.* Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – К., 1998.

явищем в українській історіографії стала збірка статей, присвячена Голокосту і єврейському Опору нацистському геноциду в партизанському і підпільному русі, в ході повстань у гетто і концтаборах. Ініціатор і редактор-упорядник цієї роботи, Стер Єлісаветський, зробив вагомий внесок у дослідження цих мало-відомих сторінок історії²⁶.

Активізувалась робота щодо збирання та опрацювання спогадів тих, хто пережив Голокост. Одна з найбільш повних збірок свідчень очевидців – книга «Живими залишилися лише ми» під редакцією Б. Забарка²⁷. Борис Забарко продовжив велику роботу із збирання спогадів про Голокост і в подальші роки²⁸.

З 1995 року в багатьох областях України започатковується видання «Книг Пам'яті», у яких подаються короткі відомості про загиблих і тих, хто пережив Голокост, їхні фотографії, у окремих випадках – спогади²⁹. Продовжується робота не тільки

²⁴ *Круглов А.* Истребление еврейского населения на Левобережной Украине (зона военной администрации) в 1941–1942 гг. // Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944 рр.): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Ред. та упоряд. С. Я. Єлісаветський. – К., 1999. – С. 172–201.

²⁵ *Хонигсман Я.* Катастрофа єврейства Західної України. Євреї Восточної Галичини, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 гг. – Львів, 1999.

²⁶ Катастрофа і опір європейського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999.

²⁷ Живими осталися тільки ми. Свідчення і документи / Редактор-составитель, автор предисловия и комментариев д-р Борис Забарко. – К.: Інститут юдаїки, 1999; 2000.

²⁸ Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свідчення і документи. Кн. 1–3 / Редактор-составитель, автор предисловия и комментариев Борис Забарко. – К.: Дух і літера, 2007–2008; Мы хотели жить. Свідчення і документи. Кн. 1–2 / Редактор-составитель, автор предисловия и комментариев Борис Забарко. – К.: Дух і літера, 2013–2014.

²⁹ См.: Книга памяти. Бабий яр / Автор-сост. И. М. Левитас. – К., 1999; Книга Памяти воинов-евреев Днепрпетровска: в 2 кн. – Днепрпетровск, 1999. – Кн. 1; та ін.

в українських, але й російських та німецьких архівосховищах. Слід відзначити дослідження О. Круглова, в якому автор показує відображення єврейського геноциду на теренах України в німецькій документалістиці³⁰. Для написання книги харківський дослідник переклав з німецької мови понад 200 документів і надав їм науковий коментар.

З'являються роботи, в яких робилися спроби аналізу між-національних відносин у період Голокосту (статті І. Щупака, Ж. Ковби та ін.³¹).

Третій період (з 2000 р. до сьогодні) характеризується значною активізацією досліджень з історії Голокосту в Україні, у тому числі – осмислення трагедії не тільки істориками, але й представниками інших наук – філософами, психологами, юристами та ін. Ширшою стає джерельна база досліджень, з'являється спроби узагальнюючих робіт.

Цьому сприяє, зокрема, поява в Україні наукових центрів вивчення історії Голокосту, окремі з яких видають наукову літературу з історії Голокосту. Серед них – Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» (до 2012 р. – Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума»), Український Центр вивчення Голокосту, Регіональний центр вивчення Голокосту у Львові, Харківський освітній центр «Голокост» та ін.

Так, Інститут «Ткума» в академічній серії «Українська бібліотека Голокосту» публікує книги українських вчених, присвячених історії Голокосту в Україні.³² Також у рамках цієї серії

³⁰ Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике 1941–1944 / Авт.-сост. А. Круглов. – Харьков; Иерусалим, 1996.

³¹ Щупак И. Я. Отношение украинского населения Запорожья к евреям во время войны 1941–1945 гг. // 1-е Запорожские чтения «Еврейское население Юга Украины»: Доклады и сообщения. – Запорожье, 1997. – С. 117–121; Ковба Ж. Форми ситуаційної допомоги і рятування євреїв місцевим населенням Східної Галичини у роки німецької окупації // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье: «Диво», 1999. – Вып. 3. – С. 76–79 та ін.

³² Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004 (Академическая серия

видаються книги провідних зарубіжних дослідників, перекладені російською та українською мовами, що сприяє більшій доступності здобутків вчених з різних країн світу для дослідників, викладачів країн пострадянського простору. Першим виданням серії була книга Дана Міхмана «Істориографія Катастрофи»³³. У 2007 р. друком вийшла друга книга серії – монографія Іцхака Арада³⁴. У 2015 р. Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НАУКМА спільно з Інститутом «Ткума» і видавництвом «Дух і літера» випустили книгу «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення», що є україномовною версією великої наукової роботи редакторів Рея Брандона та Венді Лауер і колективу авторів – відомих спеціалістів з історії Голокосту в Східній Європі та Україні³⁵. Серед цих дослідників – Андрей Ангрік (Німеччина), Омер Бартов (США), Карел Беркгоф (Нідерланди), Мартін Дін (США), Денніс Делетант (Велика Британія), Франк Гольчевський (Німеччина), Дітер Поль (Німеччина), Тімоті Снайдер (США) та інші.

Інститут «Ткума» видає перший в Україні спеціалізований науковий журнал з історії Голокосту, в якому публікуються статті і матеріали українських та зарубіжних вчених³⁶. Серед

«Украинская библиотека Холокоста»); Єврейський опір в Україні в період Голокосту: Збірник наукових статей / За ред. М. І. Тяглого. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума2, 2004 та ін.

³³ *Михман Дан*. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы / Пер. с англ. – Вып. 1. – Днепропетровск: Центр «Ткума», ООО Независимая издательская организация «Дива», 2005 (Академическая серия «Украинская библиотека Холокоста»).

³⁴ *Арад Ицхак*. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). – Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007.

³⁵ Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За редакцією Рея Брандона та Венді Лауер; Пер. з англ. Н. Комарової. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – 520 с.; іл.

³⁶ Проблеми історії Голокосту: Науковий журнал. – Запоріжжя; Дніпропетровськ, 2002–2016. – Вип. 1–8.

інших видань організації «Ткума» слід зазначити «Вісник “Ткума”» та ін.³⁷

Український центр вивчення Голокосту в Києві видає бюлетень «Голокост і сучасність», а також альманах «Сучасні дослідження Голокосту». Серед наукових видань цього центру варто відзначити переклад українською мовою роботи відомої дослідниці Голокосту Венді Лауер³⁸.

Важливі видання з історії Голокосту друкував Інститут юдаїки. Серед них особливе місце займає книга «Поза межами розуміння / богослови і філософи про Голокост», що містить український переклад статей зарубіжних мислителів, які «написані на межі людських духовних сил та інтелектуальних можливостей»³⁹. Збірка стала справжнім інтелектуальним проривом у осягненні Голокосту в українському суспільстві. Серед інших видань інституту треба відзначити «Збірку документів і матеріалів про знищення нацистами євреїв»⁴⁰, складену О. Кругловим; «Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане»⁴¹; збірку документів про діяльність Митрополита Андрея Шептицького в роки війни «Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944»⁴² та ін.

³⁷ У «Віснику “Ткума”» висвітлюється наукова, освітня, громадська діяльність «Ткуми», а також проблеми вивчення і викладання історії Голокосту та інших геноцидів.

³⁸ *Лауер Венді*. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.

³⁹ *Поза межами розуміння / богослови та філософи про Голокост*. – 2-е вид. / За редакцією Джона К. Рота і Макла Беренбаума. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 5.

⁴⁰ *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг.* / Сост. Круглов А., ред. Ленчовский Л. – К.: Дух и Литера, 2002.

⁴¹ *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане* / Упоряд. Ж. Ковба. – К.: Дух і Літера, 2003 (Серія «Бібліотека Інституту юдаїки»).

⁴² *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944* / Упоряд. Ж. Ковба; Наук. ред. Андрій Кравчук. – К.: Дух і Літера, 2003.

Джерельна база з історії Голокосту в Україні (окрім архівних матеріалів) розподіляється на публікації, спеціально присвячені цій проблематиці, та видання, в яких історія Голокосту згадується в контексті історії Другої світової війни.

Найбільш значимими серед збірок архівних документів і матеріалів є видання «Євреї Винницької області в партизанском и подпольном движении» (упорядник Ф. Винокурова⁴³), «Сборник документов по уничтожению евреев Украины в период нацистской оккупации 1941–1944» (упорядник О. Круглов⁴⁴), збірки документів та матеріалів щодо Голокосту в Криму, зібрані М. Тяглим⁴⁵, «Митрополит Андрей Шептицкий. Документи і матеріали» (упорядник Ж. Ковба⁴⁶), збірка документів з історії Голокосту на Рівненщині М. Гона⁴⁷ та ін.

Також серед збірок документів треба виділити роботу Олександра Круглова «Без жалости и сомнения. Документы и преступления оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–44 гг.». Ця збірка документів, більшість з яких вперше уведена до наукового обігу, була опублікована у чотирьох томах протягом 2008–2010 рр. Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума». Комплекс документів складається з наказів та документів, що регламентували діяльність оперативних груп,

⁴³ *Винокурова Ф.А.* Евреи Винничины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации. – В 3-х тт. – Винница: Антэкс, 2000.

⁴⁴ *Круглов А.* Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – К., 2002.

⁴⁵ *Передайте детям нашим о нашей судьбе... / Сб. документов и материалов / Ред.-сост. Л. П. Кравцова, М. И. Тяглый.* – Симферополь: БЕЦ «Хесед Шимон», 2001; *Тяглый М.* Холокост в Крыму. Документальные свидетельства о геноциде евреев Крыма в период оккупации Украины (1941–1944). – Симферополь, 2002.

⁴⁶ *Митрополит Андрей Шептицкий. Документи і матеріали /1941–1944/ Упорядн. Ж. Ковба.* – К.: «Дух і літера», 2003.

⁴⁷ *Гон М. І.* Голокост на Рівненщині (Документи та матеріали). – Академічна серія «Українська бібліотека Голокосту». – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004.

«донесень про події в СРСР», звітів окремих команд та комендатур.

Окремі джерела періодично публікуються в журналі «Проблеми історії Голокосту» (Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», Дніпро) та «Голокост і сучасність» (Український центр вивчення історії Голокосту, Київ). У цих журналах наявна спеціальна рубрика – «Документи». Зокрема, на сторінках дніпропетровського часопису Фаїною Винокуровою була опублікована підбірка документів, що торкаються долі вінницької розвідниці, єврейки Тетяни Куцин⁴⁸, а в № 4 за 2007 р. передруковано лист митрополита А. Шептицького до папи Пія XII та його послання «Про злочин чоловікоубивства»⁴⁹. У київському журналі публікувались роботи О. Круглова «Истребление одесских евреев. Сообщение “Вальдика”»⁵⁰; Ж. Ковби та А. Гогуна «Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів»⁵¹; І. Капаса «Гетто у Дубровиці за матеріалами архівно-кримінальної справи Хаїма Сигала»⁵²; О. Круглова «Уничтожение евреев г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов»⁵³.

Слід виділити наукові роботи по окремим аспектам Голокосту на території України, що супроводжуються публікацією великої кількості джерел. Серед них – книги О. Круглова, присвячені трагедії Бабиного Яру⁵⁴ та знищенню єврейського населення Одеси⁵⁵. Тут оприлюднені звіти окупаційних військ, полі-

⁴⁸ Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – Випуск II. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», Запоріжжя: Прем'єр, 2005.

⁴⁹ Проблеми історії Голокосту: Науковий журнал. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип. 4.

⁵⁰ Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2008. – № 2 (4).

⁵¹ Там само. – 2010. – № 7.

⁵² Там само. – 2012. – № 11.

⁵³ Там само.

⁵⁴ *Круглов А. И.* Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2011. – 140 с.

⁵⁵ *Круглов А. И.* Истребление евреев Одессы в 1941–1943 гг. – Днепропетровск: Институт «Ткума», 2014. – 160 с.

ційних формувань, матеріали судових процесів над військовими злочинцями тощо.

В останні роки з'явилися краєзнавчі роботи, в яких наведено великий обсяг джерел. У книзі, що вийшла за редакцією М. Гольденберга⁵⁶, міститься багато документів з історії Голокосту на Миколаївщині: документи румунської окупаційної адміністрації, матеріали ЧГК, судових процесів тощо. Вийшли друком й інші роботи, написані на основі спогадів свідків подій Голокосту⁵⁷.

Документи про Голокост у Дніпропетровську (відозва про реєстрацію, антиєврейський плакат тощо) знайшли фрагментарне відображення в збірнику «Звитяга. Жертовність. Подвиг: До 60-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні»⁵⁸. У 2010 р. ряд документів, в яких є згадки про антиєврейську політику нацистів, було опубліковано в збірці, підготовленій Державним архівом Дніпропетровської області⁵⁹. Окремі згадки про полі-

⁵⁶ Судьбы евреев Николаевщины во время Великой Отечественной войны 1941–1945 / Под ред. М. Д. Гольденберга. – Николаев: издатель П. Н. Шамрай, 2013. – 408 с., іл.

⁵⁷ Венгер А., Каковкіна О. Голокост у спогадах неєвреїв (за матеріалами Сталіндорфського району Дніпропетровської області) // Проблеми історії Голокосту. – 2015. – Вип. 7. – С. 6–15; Рудницька Н. В. Голокост на Житомирщині в документах Державного архіву Вінницької області // ХХ століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції (Житомир, 22–23 жовтня 2010 р). – Дніпропетровськ: Вид-во Центр «Ткума», 2011. – С. 373–378; Гаушлай Л. Голокост на Миколаївщині очима свідків // Запорожские еврейские чтения: Доклады и сообщения (14–15 апреля 2013 г.). – Запорожье, 2014. – С. 46–65 та ін.

⁵⁸ Звитяга. Жертовність. Подвиг: До 60-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні. Каталог виставки / Упор. О. В. Касьянов. – Дніпропетровськ, 2005. – 121 с.

⁵⁹ Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади: Збірник документів / Автори-упорядники О. В. Касьянов і Н. В. Киструська – Дніпропетровськ: Герда, 2010. – 380 с.

тику нацистів щодо євреїв на окупованій території України є в зібранні джерельних матеріалів, підготовлених О. Гогун, І. Дерейко та ін.⁶⁰ У 2014 р. побачила світ збірка документів, присвячена становищу євреїв в окупованому Києві⁶¹. Листівки про дискримінаційні заходи щодо євреїв, об'яви про створення гетто, фотографії загиблих тощо вміщено у фундаментальній збірці фотодокументів, виданим у 2015 р. Інститутом «Ткума»⁶².

Особливу групу джерел становлять спогади та щоденники жертв і очевидців Голокосту. Останнім часом надруковані щоденники очевидців Голокосту на теренах України Н. Д. Мошкова⁶³, С. А. Шведова⁶⁴, в яких розповідається про знищення євреїв на Дніпропетровщині. Ці видання тематично перегукуються з виданими в Україні щоденниками свідків Голокосту в Західній Європі, зокрема Анни Франк⁶⁵, Давида Рубіновича⁶⁶ та ін.

Серед мемуарної літератури, що була надрукована в першій половині 2000-х рр., слід зазначити мемуари Л. Дусман⁶⁷, збірку

⁶⁰ Родня. Полиция и партизаны. 1941–1944. На примере Украины» / Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – 576 с.

⁶¹ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). – К.: Темпора, 2014. – 864 с.

⁶² Нацистський «новый порядок» в містах України: Збірка фотографій та документів з фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015. – 336 с.

⁶³ Гуляев Г. И., Бусыгина Н. Д. Днепрпетровск глазами очевидцев: 1929–1942. – Дніпропетровськ: Свідлер А. Л., 2012. – 144 с.

⁶⁴ Гуляев Г. И., Большаков В. И., Бусыгина Н. Д. Днепрпетровск: 1928–1947. – Дніпропетровськ: ПГАСА, 2009. – 144 с.

⁶⁵ Франк Анна. Щоденник / пер. з нім. – 3-є вид. – К.: Сфера, 2009. – 282 с.

⁶⁶ Щоденник Давида Рубіновича / Пер. А. Шарого. – К.: Зовнішторгвидав України, 2009. – 72 с.

⁶⁷ Дусман Л. Помни! Не повтори! – Одесса: Друк, 2001.

спогадів «Проліски за колючим дротом»⁶⁸ та ін. Простежується тенденція збору і публікації спогадів по регіонах. До таких публікацій належать «Память сердца»⁶⁹ – про євреїв Мариуполя; «Забвению не подлежит»⁷⁰ упорядника Г. Фельдмана – про євреїв Житомира, «Передайте детям нашим о нашей судьбе»⁷¹ – збірка документів і матеріалів про знищення євреїв у Криму. Друком виходили «Книги Пам'яті»⁷² та інші подібні видання.

Очевидно, особливу цінність серед надрукованих спогадів мають ті, що були записані одразу після війни. До таких відносяться спогади Я. Хешелес, яка була в'язнем Янівського концтабору у Львові⁷³, або «Історія Міни. Спогади лікаря про Голокост»⁷⁴ М. Дойч та ін.

Спіраючись на власні спогади, ізраїльський дослідник Ш. Редліх в своїй книзі «Разом і нарізно в Бережанах» спробував подивитись на трагедію Голокосту в його рідному східно-галицькому містечку не тільки поглядом історика, але й відобразити бачення подій минулого інших учасників драми – поляків, євреїв, українців і німців⁷⁵.

⁶⁸ Проліски за колючим дротом. Спогади колишніх малолітніх в'язнів фашизму / Автори-упорядн. О. Васюков, М. Петренко, С. Подольський. – Львів: Видавничий дім «Цивілізація», 2004.

⁶⁹ Память сердца (Книга о трагедии и мужестве евреев Мариуполя). – Мариуполь, 2002.

⁷⁰ Забвению не подлежит. Сборник материалов о Холокосте, пережитом моими земляками / Сост. Г. Фельдман. – Житомир, 2000.

⁷¹ Передайте детям нашим о нашей судьбе...: Сб. документов и материалов / Ред.-сост. Л. П. Кравцова, М. И. Тяглый. – Симферополь: БЕЦ «Хесед Шимон», 2001.

⁷² Книга пам'яті Дробицького яру / Автори-укладачі: В. П. Лебедева, П. П. Сокольський. – Харків, 2004; Книга Памяти воинов-евреев Днепропетровска: В двух книгах. – Книга вторая, третья (части 1-2), четвертая. – Днепропетровск, 1999–2004 та ін.

⁷³ *Хешелес Янина*. Глазами двенадцатилетней девочки. – К., 2011. – 96 с.

⁷⁴ *Дойч Мина*. Історія Міни. Спогади лікаря про Голокост. – К.: Дух і літера, 2011. – 184 с.

⁷⁵ *Редліх Ш.* Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945. – 2-е вид. / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2007 – 289 с.

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» з 2008 р. видав вже шість випусків збірки «Відродження пам'яті»⁷⁶, куди входять як свідоцтва тих, хто зміг пережити Катастрофу, так і спогади ветеранів, людей, що побували в евакуації та на окупованій території України.

Часто спогади публікують у збірках разом з документами та матеріалами про долю єврейського населення України в роки Другої світової війни; взагалі, обсяг мемуарної літератури став значно зростати після 2008 р.⁷⁷

⁷⁶ Возрождение памяти: Воспоминания свидетелей и жертв Холокоста. – Днепропетровськ: Центр «Ткума»; Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2008–2015. – Вып. 1–6.

⁷⁷ *Гельфонд Е. Г.* Майданек над Бугом. Воспоминания о южноукраинских лагерях и гетто. – Донецк: Апекс, 2008. – 90 с.; *Гольденберг М. Д.* Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Николаев: Издатель П. Н. Шамрай, 2013. – 408 с.; Жовтневий Голокост: спогади та матеріали / Уклад. В. Москаленко. – Ярмолинці: ЦРБ, 2012. – 16 с.; *Ковба Ж. М.* Останній рабин Львова. Єзекііль Левін. – Львів; К.: Дух і літера, 2009. – 184 с.; *Ковба Ж.* Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – К.: Дух і літера, 2009. – 276 с.; *Костелянець Г.* Від України до Білорусії: Історія однієї єврейської сім'ї. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; «Музей історії та культури євреїв Білорусії»; ПП «Ліра ЛТД», 2009. – 168 с.; *Куликов В. Я.* Оккупация Винницы (18.07.1941–20.03.1944). Свидетельство очевидца. – К.: Изд-во ПАРАПАН, 2012. – 384 с.; *Левітас І. М.* Праведники Бабиного Яру / Пер. з рос. С. Б. Герус. – К.: Етнос, 2008. – 368 с.; Пам'ять заради майбутнього: З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади / Під заг. ред. М. Демідова; Ред.-упоряд.: О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева; Редкол. М. Демідов [та ін.]. – 2-е вид., доп. – К.: [б. в.], 2003. – 567 с.; Пам'ять заради майбутнього: Про діяльність Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади. Кн. 2 / Під заг. ред. М. Демідова; Ред.-упоряд.: О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева; Редкол.: М. Демідов [та ін.]. – К.: Фенікс, 2005. – 763 с.; До 60-річчя Великої Перемоги і закінчення Другої світової війни. Пам'ять заради майбутнього. – К.: Фенікс, 2008. – Кн. 3: Про діяльність УСВЖН і спогади. – 464 с.; Сражались в одном строю: воины-евреи в воспоминаниях участников Великой Отечественной войны / Еврейс. совет Украины; сост. Илья

З'являються також інші види робіт, серед яких – довідники з історії Голокосту (О. Круглов⁷⁸, М. Тяглий⁷⁹); словник-довідник українською мовою «Голокост в Україні (1941–1944)» (упорядники О. Гісем, О. Мартинюк)⁸⁰; а також збірки ілюстрацій (Авербух С. «Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах»⁸¹).

Що стосується **наукових історичних досліджень**, то часто **проблеми Голокосту розглядаються в контексті історії Другої світової війни**, коли історики торкаються проблем функціонування окупаційного режиму на території України, здебільшого – в окремих регіонах⁸².

Левитас. – К.: Золоті ворота, 2010. – 410 с.; *Фосрман Юліуш*. Щоденник зі Станіслава (1941–1943 рр.) / Пер. з пол. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 56 с., та ін.

⁷⁸ *Круглов А. И.* Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И. М. Левитас. – К.: Еврейский Совет Украины, 2000; *Его же*. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг.: Энциклопедический справочник – Харьков: Каравелла, 2001.

⁷⁹ *Тяглий М. И.* Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова, 1941–1944 : Справочник. – Симферополь: БЕЦ «Хесед Шимон», 2005. – 120 с.

⁸⁰ *Гісем О. В., Мартинюк О. О.* Голокост в Україні (1941–1944). Словник-довідник. – К.: УЦВГ, 2003.

⁸¹ *Авербух С. Л.* Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах. – К.: Украинский центр изучения истории Холокоста, 2005.

⁸² *Вінцовський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В.* Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 1. – С. 413–446; *Винарчук Т. В.* Жертви окупаційної влади території Запорізької області в роки Другої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 149–156; *Гальчак С. Д.* Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії // Архіви окупації. 1941–1944. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 840–849; *Орлянський В. С., Тедеева О. С.* Місцеві органи управління в період окупації на Запоріжжі (1941–1943 рр.). – К.: Центр навчальної літератури, 2010. – 332 с.; *Орлян*

Саме *регіональним особливостям Голокосту* присвячена найбільша кількість робіт. В основному це невеликі повідомлення про той чи інший край, про увічнення пам'яті загиблих на місцях масових розстрілів. Рідше зустрічаються роботи, підготовлені на архівних матеріалах, серед таких – дослідження по Запорізькій області С. Орлянського⁸³, праці М. Твердохлеба по Кременчуку⁸⁴, В. Наконечного по Волині⁸⁵ та ін. Вийшли в світ ґрунтовні монографії щодо «остаточного вирішення єврейського

ський В. С. Деякі напрямки політики окупаційної адміністрації в соціальної сфері життя населення Запоріжжя // *Культурологічний вісник: наук. теор. щорічник Нижньої Наддніпрянщини.* – Запоріжжя: Провсвіта, 2010. – Вип. 25. – С. 38–41; *Слудка І. М.* Економічна політика нацистського керівництва на території Запорізької області // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 189–194; *Сугацька Н. В.* Місцева адміністрація та самоуправління на Півдні України в часи нацистської окупації краю (1941–1944 рр.) в контексті подій Голокосту // *Південний архів (історичні науки).* – Херсон, 2005. – Вип. XX. – С. 148–153; *Її ж.* Створення місцевої адміністрації та органів місцевого самоврядування на півдні України в часи нацистської окупації краю // *Сучасний вимір держави та права: зб. наук. праць / Під ред. В. І. Терентьєва, О. В. Козаченка.* – Миколаїв: вид-во «Іліон», 2008. – С. 143–145; *Цибуленко Г. В., Цибуленко Л. О.* Формат і механізми «нового порядку» окупаційної влади на Херсонщині 1941–1944 рр. // *Південний архів (історичні науки): зб. наук. праць.* – Херсон: вид-во ХДУ, 2010. – Вип. XXXI–XXXII. – С. 252–265; *Цибуленко Г. В.* Окупаційний режим за матеріалами фонду Р-1520 – сільські управи державного архіву Херсонської області // *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини.* – Запоріжжя, 2012. – Вип. 29. – С. 15–20; *Шайкан В. О.* Колабораціонізм на території рейхс-комісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с. та ін.

⁸³ *Орлянський С. Ф.* Холокост на Україні. – Запорожье, 2003.

⁸⁴ *Твердохлеб Н.* Евреи Кременчуга. Исторический очерк. – Кременчуг: «Пирамида», 2004

⁸⁵ *Наконечный В.* Холокост на Волыни: жертвы и память. – Луцк: МП «Заря-плюс», 2003.

питання» в окремих регіонах України⁸⁶, а також статті та збірки статей⁸⁷. У 2016 р. побачив світ перший том великого дослід-

⁸⁶ Тяглый М. Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова, 1941–1944: справочник. – Симферополь: БЕЦ «Хесед Шимон», 2005. – 106 с.; ил.; Шитюк М. М., Сугацька Н. В. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.). – Миколаїв, 2008. – 154 с.; Юсов В. Хотинский холокост. – Черновцы: Золоті литаври, 2010. – 121 с. та ін.

⁸⁷ Артемовский Бабий Яр / отв. исп. Д. Л. Видергауз, ред. М. В. Габелев. – Артемовск : [б.и.], 2000. – 56 с.; Винокурова Ф. Евреи в аду: лагерь-гетто в Печере (Транснистрия) // Проблемы історії Голокосту: науковий журнал. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2016. – Вип. 8.– С. 40–88; Гельман Б. Причина смерти – расстрел. Холокост в Севастополе. – Севастополь: [б.и.], 2004. – 184 с.; Даценко В. За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941–1944). – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2015. – 178 с.; Елисаветский С. Я. Бердичевская трагедия: (Документальное повествование). – К.: УкрНИИНТИ, 1991; Кабанчик И. Трагедия евреев Буковины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jewish.ru/history/press/2010/08/news994288077.php>. – Назва з екрану; Коваль О. Г., Коваль Г. П. Богданівка: злочин, кара, пам'ять // Краєзнавчий альманах. Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта. Промисловість. Сільське господарство. – Миколаїв: ОППО, 2012. – № 1. – С. 101–108; Ковба Ж. Філіп Фрідман – свідок загибелі львівських євреїв // Проблемы історії Голокосту. – 2006. – Вип. 3. – С. 176–189; Коган Л. Холокост на Житомирщині // Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини: збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. – С. 323–349; Лин В. Криворожская трагедия. – Ч. 1–3. – Кривой Рог: [б. и.], 2001–2002; Ляховицкий Ю. М. Попранная мезуза («Книга Дробицкого Яра»): Свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения Харькова в период оккупации. 1941–1942 гг. – Вып. 1. – Харьков: Основа, 1991; Монастирський С. Шоа в Ворошиловграді – невідома сторінка історії Голокосту в Україні // Проблемы історії Голокосту. – 2013. – Вип. 6. – С. 90–101; Наконечный В. Холокост на Волини: жертвы и память. – Луцк: [б. и.], 2003. – 68 с.; Радченко Ю. Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків,

ження з історії Голокосту О. Круглова, А. Уманського, І. Щупака «Голокост в Україні», присвячений подіям в областях, які утворювали так звані Рейхскомісаріат «Україна» і Губернаторство «Трансністрія» (іншим окупованим територіям України буде присвячено другий том роботи)⁸⁸.

2010. – Вип. 42. – С. 134–144; *Його ж.* «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.) // Голокост та сучасність. – 2011. – № 2 (10). – С. 46–85; *Його ж.* «Ukrainische Hilfspolizei» и Холокост на территории генерал-бецирка Чернигов, 1941–1943 гг. // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – Русское издание. – 2013. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss19.html>. – Назва з екрану; *Сугацька Н. В.* Події Голокосту на Миколаївщині під час німецької та румунської фашистської окупації // Південний архів (історичні науки). – Херсон, 2005. – Вип. XIX. – С. 200–205; *Її ж.* Масове знищення єврейського населення в сільській місцевості на Півдні України у період німецької окупації (1941–1943 рр.) // Південний архів (історичні науки). – Херсон, 2006. – Вип. XXII. – С. 280–284; *Її ж.* Відношення населення окупованих територій до антиєврейської політики окупантів (за матеріалами Миколаївської області) // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р. Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. – С. 162–173; *Сурицев О.* Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941–1942 років як складова антиєврейської політики румунської окупаційної влади // Проблеми історії Голокосту. – 2006. – Вип. 3. – С. 130–146; *Хонигсман Я. С.* Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галичини, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 гг. – Львов: [б. и.], 1998. – 352 с.; *Шитюк М.* Знищення єврейського населення в південній частині Рейхскомісаріату «Україна» // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»: Київ, 28–30 вересня 2012 р. Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. – С. 195–215 та ін.

⁸⁸ *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». – Днипро:

Природно, що важливе місце в розробці нарративного матеріалу з історії Голокосту займає трагедія Бабиного Яру⁸⁹. Особливо треба відзначити нову книгу «Бабин Яр. Історія і пам'ять», видану до 75-ї річниці трагедії⁹⁰. Це видання, за оцінкою одного з її редакторів Владислава Гриневича, «є найбільш модерною репрезентацією трагедії Бабиного Яру у всьому комплексі проблем, що його стосуються, – до того, як стався Бабин Яр, власне Бабин Яр і після Бабиного Яру. Вона розповідає про культурну пам'ять, політичну пам'ять, що стосується Бабиного Яру, його уроки. На сьогодні це найбільш повна репрезентація всього, що стосується комплексу проблем наукового і науково-популярного плану, пов'язаного з Бабиним Яром»⁹¹.

Чималу увагу дослідники звертають на формування нацистами особливого інформаційного простору та антисемітську пропаганду як знаряддя Голокосту⁹², особливо багато робіт з цієї проблематики написав Михайло Тяглий⁹³.

Український інститут изучения Холокоста «Ткума», 2016. – 564 с., ил., карты.

⁸⁹ *Евстафьева Т., Нахманович В.* Бабий Яр: человек, власть, история. – К., 2004; *Левитас И.* Праведники Бабьего Яра. – К., 2001; *Его же.* Бабий Яр: трагедия, история, память. – К.: Нац. историко-мемориальный заповедник «Бабий Яр», 2011. – 618 с.; *Нахманович В.* Бабин Яр: Історія, сучасність, майбутнє (роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.) // Український історичний журнал. – 2011 – № 6. – С. 105–121; Вже згадана робота О. Круглова «Трагедія Бабьего Яра в немецких документах» та ін.

⁹⁰ Бабин Яр: Історія і пам'ять / За ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Магочія. – К.: Дух і Літера, 2016. – 352 с., з іл.

⁹¹ Видання «Бабин Яр. Історія і пам'ять» презентують на відзначенні 75-х роковин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2088401-vidanna-babin-istoria-i-pamat-prezentuut-na-vidznacenni-75h-rokovin.html>. – Назва з екрану.

⁹² *Антонюк Н. В.* Проблеми функціонування західноукраїнської преси періоду Другої світової війни // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 27–28 листопада 1998 р. / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1999. – С. 353–358; *Гулай В.* Дегуманізація, демонізація образу єврея як домінуючий

вектор маніпулятивно-пропагандистської кампанії легальних україномовних видань Галичини періоду нацистської окупації // *Проблеми історії Голокосту*. – 2015. – Вип. 7. – С. 16–28; *Давлетов О.* Теорія і практика антисемітської політики НСДАП на теренах Третього рейху (на прикладі гетто) // *Проблеми історії Голокосту*. – 2013. – Вип. 6. – С. 58–68; *Долгорученко К.* Антисемітська пропаганда як умова функціонування прес-центру Генерального округу «Дніпропетровськ» (1941–1943 рр.) // *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2016. – Вип. 8. – С. 100–113; *Лизанчук В. В.* Газета «Станіславівське слово» (1925–1944) // *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / За ред. М. М. Романюка*. – Львів, 1996–1997. – Вип. III/IV. – С. 418–436; *Михайлюк М.* Антисемітська пропаганда на шпальтах окупаційних видань в контексті нацистської політики геноциду щодо євреїв України (1941–1943 рр.) // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. – 2005. – № 4. – С. 181–187; *Погорелов А.* Деякі заходи окупаційної влади з виявлення єврейського населення Миколаївщини та антисемітської пропаганди в 1941–1942 рр. // *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р.* Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. – 260 с. – С. 147–154; *Радченко Ю.* «Винуватці нещастя народів»: антисемітська пропаганда у Харкові та Харківській області період нацистської окупації (1941–1943 рр.) // *Етнополітичні проблеми Другої світової війни*. – Х., 2011. – С. 22–48; *Його ж.* Антисемітська пропаганда на сторінках «Нової України» // *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. – Х., 2012. – С. 22–31; *Салата О. О.* Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.) / *Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк: Норд-Прес, 2010.* – 361 с.; *Смилянская Ю. В.* Отражение Холокоста в прессе оккупационного периода на территории Украины // *Катастрофа еврейства под час Другої світової війни. Матеріали VII наукової конференції*. – К., 2000. – С. 300–304; *Ее же.* История одной редакции (газеты «Украинское слово» и «Новое украинское слово») // *Тень Холокоста. Материалы II Международного симпозиума «Уроки Холокоста и современная Россия»*. – М., 1998. – С. 140–145; *Титаренко Д. М.* Висвітлення взаємовідносин України та Німеччини на сторінках окупаційної преси Донбасу (1941–1943 рр.) // *Вопросы германской истории: Сб. науч. ст. / Ред. кол. С. И. Бобылева (отв. ред.) и др.* – Д., 2000. – С. 43–49; *Щунак І.* Нацистська анти-

У низці робіт розглядаються певні аспекти Шоа – міжнаціональні відносини, питання про євреїв-військовополонених тощо⁹⁴. У новій книзі Владислава Гиневича через призму міжетнічних відносин в Україні висвітлюється велика палітра реакцій українського населення на Голокост та нацистський окупаційний режим⁹⁵.

Гострим, сенситивним та водночас політично забарвленим є питання про ставлення українських націоналістів до «єврейського питання» в роки війни, чому присвячено окремі статті⁹⁶. Серед монографій варто виділити дослідження директора Укра-

семітська пропаганда серед місцевого населення України // Проблеми історії Голокосту. – 2006. – Вип. 3. – С. 147–175 та ін.

⁹³ *Тяглый М. И.* К вопросу о нацистской антисемитской пропаганде на оккупированных территориях СССР: новые источники // Голокост і сучасність. – 2002. – № 4. – С. 6–7; *Его же.* Нацистская антисемитская пропаганда в оккупированном Крыму и ее место в системе мероприятий Холокоста // Холокост. Материалы 8-ой международной конференции по иудаике. – М., 2001. – С. 55–70; *Его же.* Антисемитская пропаганда на оккупированных нацистами советских территориях: историография и методика изучения вопроса // Современные исследования Холокоста. – 2005. – № 1. – С. 28–42.

⁹⁴ *Гулай В.* Дискурс міжетнічної комунікації у дистрикті «Галичина» в період остаточного вирішення єврейського питання // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2016. – Вип. 8. – С. 89–99; *Маринченко А.* Военнопленные-евреи в контексте этнорасовой политики нацистов: реалии начального периода войны в Украине // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2016. – Вип. 8. – С. 114–134 та ін.

⁹⁵ *Гиневич В.* Україна у Другій світовій війні. Міжетнічні відносини (1941–1945). – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. – 276 с.

⁹⁶ *Зайцев О.* Український націоналізм та «єврейське питання» напередодні Другої світової війни // Історична пам'ять про війну та Голокост. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – 2013. – С. 118–132 та ін.

їнського інституту національної пам'яті Володимира В'ятровича⁹⁷.

Все більш популярною темою досліджень українських вчених стає дослідження історичної пам'яті про Голокост⁹⁸, що є надзвичайно актуальним для українського суспільства, яке переживає складний період свого розвитку.

У 2000-х рр. в Україні вивчення теми Голокосту продовжується в *дисертаціях*, абсолютна більшість яких, як і вищезгадані статті з «остаточного вирішення єврейського питання», присвячено вивченню регіональних аспектів Шоа. Такими є дисертації О. М. Гончаренка (2005 р.), де ґрунтовно аналізуються загальні тенденції та особливості Голокосту на Київщині; Ю. Ю. Радченка, який досліджував геноцид щодо євреїв у прифронтовій зоні; Н. В. Сугацької (2006 р.), яка розглядала своєрідність Голокосту на Півдні України (на території Одеської, Миколаївської та Херсонської областей); О. А. Суровцева, у

⁹⁷ В'ятрович В. Ставлення ООН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Львів: Мс, 2006. – 140 с.; Деревінський В. Ф. Ставлення ООН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 149 с. та ін.

⁹⁸ Медведовська А. Рецепція Голокосту в суспільній думці пізно-радянської доби (1950–80-ті рр.) // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2016. – Вип. 8. – С. 135–144; Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів // Голокост і сучасність. – 2009. – Вип. 1(5). – С. 47–59; Його ж. Пам'ять про жертви Голокосту як один з чинників єврейської ідентичності в Україні // Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: кол. Монографія / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса. – К.: ІПІЕНД, 2014. – С. 344–361; Салата О. Голокост в історичній пам'яті українського народу // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р. Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. – С. 155–161; Суровцев О. Особливості регіональної історичної пам'яті населення Буковини про Другу світову війну // Матеріали міжнародної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост». – Дніпропетровськ: «Ткума», 2013. – С. 174–194 та ін.

якій дослідник досліджував регіональну історію Голокосту у Північній Буковині та Хотинщині (2006 р.); О. Трепкачової, яка зробила спробу розглянути долю єврейського населення Дніпропетровщини у часи нацистської окупації (2010 р.). Регіональний характер має і робота Р. Ю. Михальчука (2014 р.), який концентрується на проблемі Голокосту євреїв Рівненщини⁹⁹.

До сьогоденного моменту українські історики на рівні дисертаційних робіт майже не зверталися до спеціального дослідження джерел історії Голокосту в Україні та історіографії проблеми. Єдиним виключенням є дисертація провідного українського джерелознавця Фаїни Винокурової, яку було захищено ще в 2003 р.¹⁰⁰

Окремі сюжети, пов'язані із проблематикою Голокосту, є складовими дисертацій, присвячених вивченню різних аспектів

⁹⁹ Гончаренко О. М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): дис. ... канд. ... іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 270 с.; Радченко Ю. Ю. Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – 21 с.; Сугацька Н. В. Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський державний ун-т ім. В. О. Сухолинського. – Миколаїв, 2006. – 189 с.; Суровцев О. А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 234 с.; Трепкачева О. Оккупационный режим и еврейское население Днепропетровщины 1941–1943 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Днепропетровский национальный ун-т им. Олеса Гончара. – Д., 2010. – 215 с.; Михальчук Р. Ю. Голокост на території Рівненщини під час німецької окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний ун-т «Острозька академія». – Острог, 2014. – 20 с.

¹⁰⁰ Винокурова Ф. А. Фонди державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Державний комітет архівів України; Український науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства. – К., 2003. – 234 с.

нацистського окупаційного режиму в Україні та його регіональній специфіці, руху Опору тощо. Різною мірою питання Голокосту згадуються у дисертаційних роботах В. І. Абакумової, Ю. І. Левченка, О. М. Удовика, І. А. Шахрайчука¹⁰¹. Аспект антисемітської нацистської пропаганди побіжно розглядався у дисертаціях О. О. Маєвського та М. В. Михайлюк¹⁰².

Окремий підрозділ «Голокост на Волині» міститься в дисертації С. Іванова «Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.)», захищеній у 2017 р. в Острозькій академії¹⁰³. Місцю Голокосту в суспільній думці сучасної України було присвячено дисертацію А. Ф. Медведовської¹⁰⁴.

¹⁰¹ *Абакумова В. І.* Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2004. – 214 с.; *Левченко Ю. І.* Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2015. – 20 с.; *Удовик В. М.* Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 236 с.; *Шахрайчук І. А.* Рух опору на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2013. – 20 с.

¹⁰² *Маєвський О. О.* Політичний плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2016. – 23 с.; *Михайлюк М. В.* Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 287 с.

¹⁰³ *Іванов С. С.* Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2017.

¹⁰⁴ *Медведовська А. Ф.* Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. – Д., 2016. – 239 с.

Варто відмітити спроби українських істориків створити узагальнюючі роботи з історії Голокосту на українських теренах. Великий комплекс проблем Шоа на території України дослідив Олексій Гончаренко (джерелознавчі аспекти, ідеологічне обґрунтування нацистського геноциду та антисемітську пропаганду серед населення, правові аспекти Шоа, питання участі колаборантів у Голокості та рятування євреїв українцями тощо)¹⁰⁵, що є основою для створення великої комплексної роботи. Особливості історії Голокосту в Україні розглянув у статті, надрукованій у колективній монографії, Ігор Щупак¹⁰⁶.

¹⁰⁵ *Гончаренко О.* Взаємодія підрозділів польової жандармерії та місцевої поліції у знищенні євреїв України // Десяті Запорізькі єврейські читання: Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2006. – С. 90–96; *Його ж.* Документальний комплекс архівно-кримінальних справ як джерело з історії геноциду єврейського населення окупованої України (1941–1944 рр.) // Сумський історико-архівний журнал: Науковий журнал з історії та архівознавства України / СумДУ; ДАСО. – Суми, 2007. – № II–III. – С. 174–179; *Його ж.* Нацисти і місцеве населення окупованих територій України: до питання про основу формування колаборації // Голокост в Україні у регіональному і загальнолюдському вимірі: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Збірник наукових праць. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2005. – С. 111–117; *Його ж.* Окупація України очима карателів, очевидців та жертв нацистів: порівняльний аналіз джерел та критика антинаукових інтерпретацій // Одиннадцатые Запорожские еврейские чтения. Сборник научных трудов. – Запорожье. – 2007. – С. 163–185; *Його ж.* Особливості нацистської пропаганди в окупованій Україні (1941–1944 рр.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2006. – Вип. 4. – С. 114–121; *Його ж.* Реакція української інтелігенції на Голокост: моделі ситуативної поведінки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 2004. – № 1/2. – С. 387–403; *Його ж.* Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / Гончаренко О. М. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 600 с., та ін.

¹⁰⁶ *Щупак І.* Трагедія євреїв України // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси [відп. ред. В. А. Смолій]. – К.: Ніка-центр, 2012. – 592 с. – С. 402–424.

2. ДЖЕРЕЛА ТА НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА ПРО РЯТУВАННЯ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

Джерельна база вивчення історії рятування євреїв має специфічні відмінності у порівнянні з джерелами щодо аспектів Голокосту (антисемітської пропаганди як ідеологічної підготовки Голокосту; практичної реалізації «остаточного вирішення єврейського питання»; єврейського опору Голокосту та ін.). Відомий білоруський дослідник історії Голокосту Євген Розенблат справедливо пише: «На відміну від багатьох аспектів теми Голокосту, які мають відображення в документальних джерелах, вивчення проблеми надання допомоги євреям в роки німецької окупації практично повністю ґрунтується на використанні наративних джерел (спогадів тих, хто пережив Голокост і матеріалів усної історії). Ця ситуація зрозуміла: в німецьких документах фіксувалися тільки невдалі спроби порятунку євреїв, які закінчувалися знищенням рятівників, їх сімей та євреїв, які переходувалися, а радянські органи та підрозділи не вели цілеспрямованої роботи зі збирання інформації про факти порятунку євреїв. Окремі випадки надання допомоги євреям згадуються в свідченнях, записаних Надзвичайною Державною Комісією із встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників (НДК)»¹⁰⁷.

Отже, спогади очевидців подій, рятувальників та врятованих є найбільш інформативним джерелом вивчення проблеми. Але сам характер так званої усної історії (*Oral History*) визначає необхідність особливо ретельного наукового аналізу отриманої інформації, критичного ставлення до неї та співставлення з іншими джерелами інформації. Крім того, сьогодні, через 72 роки після закінчення Другої світової війни, в живих залишилося дуже мало свідків Голокосту. В кращому разі можна

¹⁰⁷ Див.: Розенблат Е. Спасение евреев Беларуси в годы Холокоста: некоторые теоретические аспекты темы // Праведники народов мира Беларуси: живые свидетельства Беларуси / сост.: К. И. Козак, М. И. Крапина [и др.]; под ред. В. Ф. Балакирева, К. И. Козака. – Минск: И. П. Ловинов, 2009. – С. 55.

говорити про небагатьох ветеранів, які були дітьми під час війни та могли бути лише помічниками своїм рідним у ризикованій справі порятунку євреїв. Частіше за все історики зараз мають справу з родинними історіями, що збереглись у пам'яті дітей та онуків тих далеких історичних подій.

У цьому контексті цінним джерелом виглядають зібрання свідчень, записаних на папері, аудіо- чи відео-носіях різними організаціями в рамках певних проєктів, та зібраних окремими дослідниками. Серед них одним із найбільших є зібрання інтерв'ю, записаних за ініціативою Стівена Спілберга. Заснований видатним кінорежисером Фонд Шоа зберігає 53 тис. відеосвідчень про Голокост. Доступ до цього величезного ресурсу є і в Україні завдяки діяльності Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа в Україні (університет Південної Каліфорнії, США)¹⁰⁸.

Вивченням Голокосту на території України (а також Білорусі і Росії) займається французький священник і дослідник падре Патрік Дебуа. З 2004 р. він започаткував збір відеоінтерв'ю свідків Голокосту – представників неєврейського населення. У результаті численних експедицій по всіх регіонах України П. Дюбуа та очолювана ним організація «Яхад-ін унум» (Франція) зібрала близько 1,5 тис. інтерв'ю свідків Голокосту, серед яких є й відомості про рятування євреїв¹⁰⁹.

Важливий матеріал для вивчення історії рятування євреїв під час Голокосту дають документальні фільми, побудовані на

¹⁰⁸ Див.: Заснований Стівеном Спілбергом Фонд Шоа зберігає 53 тисячі відеосвідчень про Голокост [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/programs/zustrichi/zasnovanuyustivenom-spilbergom-fond-shoa-zberigaye-53-tysyachi-videosvidchen-pro-golokost>. – Назва з екрану.

¹⁰⁹ Див.: *О. Патрик Дебуа*, католический пастор и президент ассоциации «Яхад-ин унум». Холокост при помощи пуль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/holocaustremembrance/paper16.shtml> – Назва з екрану.

відеозапису інтерв'ю врятованих¹¹⁰. Відеоінтерв'ю щодо подій Голокосту на території України (а також Білорусі, країнах Балтії, Росії) використовував для створення Антології документальних фільмів «Голокост в СРСР» ізраїльський кінорежисер Борис Мафцир. Зокрема, до фільму «За Ністру» включені відеоматеріали про події Голокосту в румунській зоні окупації, на території України¹¹¹.

Поки недооцінений дослідниками ресурс щодо історії Голокосту та рятування євреїв – соціальні мережі, в яких інколи розміщуються інтерв'ю та спогади очевидців тих подій, записані, здебільшого, їх молодшими родичами і друзями. Зрозуміло, що будь-яка інформація із соціальних мереж потребує ретельної наукової перевірки. Але інколи найбільший інтерес представляють не тільки і не стільки пости, скільки *коментарі на них*, через які можна вийти на живих свідків Голокосту, зустрітися з ними і дізнатися про історії рятування. Такі історії, наприклад, стали нам відомими після публікації посту у фейсбуці про пошук євреїв, врятованих під час Другої світової війни в Дніпропетровській області¹¹².

Що стосується традиційних, «паперових джерел», то важливу інформацію щодо рятування євреїв під час Голокосту можна почерпнути в державних архівах України, а також у центрах вивчення Голокосту: в архіві Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», Музеї «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (м. Дніпро), Українському центрі вивчення Голокосту (м. Київ), в регіональних музеях і центрах вивчення Голокосту у Львові, Одесі, Харкові, Чернівцях тощо.

¹¹⁰ Див.: Фільм «Те, хто остася в живих. История Сергея Сушона» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=rDBnT5yU-_M

¹¹¹ Див.: По следам неизвестного Холокоста. Документальный проект Бориса Мафцира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.holocaustinussr.com/about-films-ru/> – Назва з екрану.

¹¹² Лёня и Миша Лещинские, отзовитесь! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/igor.shchupak.35>

Ми вже зазначали вище, що архівних документів, в яких прямо говориться про рятування євреїв, дуже мало. Можна відзначити, наприклад, матеріали судових процесів німецьких окупантів у Львові проти місцевих мешканців – українців і поляків, яких окупаційна влада звинувачувала у переховуванні євреїв. Серед таких справ, наприклад, – справа Цироха Стефана і Коваличин Ольги по обвинуваченню в переховуванні євреїв¹¹³; подібні справи по звинуваченню поляка Петра Кулік, Романа Дабровського, Йозефа Ясинського¹¹⁴; Гната Барабач і Миколи Лутія¹¹⁵, та ін. На Вінничині «за переховування» євреїв було покарано братів Пастух¹¹⁶.

Чимало документів з історії Голокосту та рятування євреїв знаходиться за межами України: в Ізраїлі (у першу чергу – в Яд Вашем, а також в Бейт Лохамей Га-Геттаот, в архівах наукових центрів та організацій, що збирають свідчення про Голокост); в США (передусім – у Вашингтонському музеї Голокосту, в Нью-Йоркському музеї Голокосту) та ін.; частина з них доступна в мережі інтернет¹¹⁷.

Матеріали про рятування євреїв містять збірки спогадів, зібрання документів, видані у різних областях України¹¹⁸. Навіть якщо в них немає прямих свідчень про порятунок, то аналіз надрукованих документів дозволяє намітити напрямки подаль-

¹¹³ Див.: Державний архів Львівської області, ф. Р-7, оп. 1, спр. D 1230.

¹¹⁴ Там само, ф. Р-77, оп. 1, спр. 847.

¹¹⁵ Там само, спр. 791.

¹¹⁶ Див.: Державний архів Вінницької області, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 5, арк. 2; там само, ф. Р-1473, оп. 1, спр. 9, арк. 78.

¹¹⁷ Дополнительные источники: Энциклопедия Холокоста [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ushmm.org/ru/holocaust-encyclopedia> – Назва з екрану.

¹¹⁸ Див.: Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади: Збірник документів / Автори-упорядники О. В. Касьянов і Н. В. Киструська. – Дніпропетровськ: Герда, 2010. – 380 с.; *Петренко І. Д.* Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр. – Кіровоград: Центрально-українське видавництво, 2014. – 554 с. (серія «Архівні документи свідчать») та ін.

ших досліджень. Так, у книзі «Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині» згадується, що після масових розстрілів євреїв «живим з кількох сотень убитих залишився тільки один підліток, який всю окупацію переховувався в українській родині, яка цим укриттям наражала себе на смертельну небезпеку», – хоча прізвиська рятівників тут не згадуються¹¹⁹; «Кілька дівчат-єврейок зуміли втекти з Олександрівського гето і цим врятувалися»¹²⁰; але ж зрозуміло, що без допомоги з боку місцевого українського населення це було неможливо. У книзі також згадується перевірка нацистами християн «для виявлення тих, хто перейшов у православну віру, чи у змішаному шлюбі взяв неєврейське прізвисько для себе чи новонародженої дитини»¹²¹; – очевидно, що цей спосіб порятунку не міг бути здійсненим без допомоги місцевих священників. До речі, ці приклади є черговим аргументом на користь уведення терміну «рятівники євреїв», про що ми писали на початку даної статті.

Чимало свідчень про рятування євреїв їхніми сусідами міститься у вище згаданих виданнях, підготовлених головою Всеукраїнської асоціації євреїв – колишніх в'язнів гетто і нацистських концтаборів Борисом Забарко¹²².

Зарубіжна історіографія проблематики рятування євреїв під час Голокосту є добре відомою¹²³. У 2012 р. відбулася пре-

¹¹⁹ *Петренко І. Д.* Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині... – С. 370.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само. – С. 367.

¹²² Див.: *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: Свидетельства и документы.* – Кн. 1–3 / Редактор-составитель Борис Забарко. – К.: Дух і Літера, 2007–2008 та ін.

¹²³ *Oliner S. P., Oliner P. M.* The Altruistic Personality: Rescuers of the Jews in Nazi Europe. – New York: Free Press, 1988. – 448 p.; *Oliner S. P., Oliner P. M.* Saving the Forsaken. Religious Culture and the Rescue of Jews in Nazi Europe. – London: Yale University Press, 2004. – 264 p.; *Zuccotti S.* The Italians and the Holocaust. Persecution, Rescue, Survival. – New York: Basic Books, 1987. – 336 p.; *Paldiel M.* Saving the Jews: amazing stories of men and women who defied the «final solution». –

зентація фундаментальної Енциклопедії Праведників народів світу, виданої Яд Вашем¹²⁴.

Ряд ізраїльських вчених (Я. Сусленський, Ш. Редліх) також публікували свої дослідження про подвиг «Праведників народів світу» на окупованій території України¹²⁵.

Історію рятування на прикладі власного життя та життя своєї родини описує ізраїльський історик Арон Вайс. У своїх спогадах він розповідає, що мешканка західноукраїнського міста Бори-

Rockville: Schreiber Publishing, 2000. – 340 p.; *Paldiel M.* The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust. – Hoboken, New Jersey: KTAV, 1993. – 401 p.; *Blond S.* The Righteous Gentiles / translated by Israel I. Taslitt. – Tel-Aviv: «Or» Printers, 1983. – 559 p.; *Silver E.* The Books of the Just. The Silent Heroes Who Saved Jews from Hitler. – London: Grove Pr, 1992. – 175 p.; *Fogelman E.* Conscience and Courage. Rescuers of Jews during the Holocaust. – New York: Anchor Book, 1994. – 393 p.; *Smolenska M. Z., Reykowsky J.* Motivations of People Who Helped Jews Survive the Nazi Occupation // *Embracing the Other. Philosophical, Psychological, and Historical Perspectives on Altruism* / ed. by Samuel P. Oliner, Pearl M. Oliner, Lawrence Baron, Lawrence A. Blum, Dennis L. Krebs and M. Zuzanna Smolenska. – New York, London: New York University Press, 1992. – P. 213–225; *Levin D.* The Attitude of the Soviet Union to the Rescue of Jews // *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference (April 1974)* / ed. by Yisrael Gutman, Efraim Zuroff. – Jerusalem: Yad Vashem. – P. 205–236; *Tec N.* When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland. – New York: Oxford University Press, 1986. – 288 p.; *Hilberg R.* Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945. – New York: Harper Perennial, 1992. – 352 p.; *Gushee D. P.* The Righteous Gentiles of the Holocaust: A Christian Interpretation. – New York: Fortress Pr, 1994. – 258 p. та ін.

¹²⁴ Ukraine // *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust: Europe (Part II)* / editor-in-Chief Israel Gutman. – Jerusalem: Yad Vashem, 2011. – P. 271–554.

¹²⁵ *Сусленський Я. М.* Справжні герої: про участь громадян України у рятуванні євреїв від фашистського геноциду / Під заг. ред. І. Ф. Кураса. – К.: Україна, 1993. – 152 с.; *Редліх Ш.* Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945. – 2-е вид.; пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2007 та ін.

слав українка Юлія Матчишин для організації порятунку сім'ї Вайсів заручилася підтримкою іншої сусідки – польки пані Потенжної¹²⁶.

Відомий історик та свідок подій Голокосту Шимон Редліх, врятований українцями та поляками, є автором книги «Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945»¹²⁷. Вчений, який нині живе в Ізраїлі, зауважує, що за нелюдських умов війни людські почуття інколи поступаються прагматичним міркуванням. Ізраїльський історик підкреслює, що «міжетнічна байдужість і відверта ворожість під час німецької окупації посилилися»¹²⁸. З початком війни атмосфера сприйняття насильства та вбивств як «норми» стала загальнопоширеною. «Вбивства [...] деякі поляки і євреї сприймали зі співчуттям, – пише Ш. Редліх. – Для інших це був просто спектакль. Ніхто не міг зрозуміти єврейської безпорадності. Що стосується підтримки і порятунку євреїв, то це була в основному суміш жадібності і співчуття. Безпрецедентні обставини воєнного часу, жорстокість життя як під Советами, так і під німцями, виявило найгірше в людській натурі»¹²⁹. Історик зазначає, що «українці проклинали німців за вбивства невинних людей»¹³⁰, але випадки рятування євреїв не були та, мабуть, не могли бути численними. Опір загарбникам вимагає сміливості та самопожертви, межує з героїзмом протистояння силі, але героїзм – це непересічне явище, він не може бути «масовим».

Більшість дослідників Голокосту справедливо відзначають, що умови для порятунку євреїв на території України, СРСР, а також Польщі, радикально відрізнялися від західноєвропейських. У Данії, – пише дослідник Нехама Тек, – «гітлерівці проявляли до датчан терпимість навіть після того, як почалися операції з порятунку євреїв. Репресії виражалися у формі арештів і зазвичай були спрямовані лише проти організаторів

¹²⁶ Див.: Особистий архів автора.

¹²⁷ Див.: *Редліх Ш.* Разом і нарізно в Бережанах...

¹²⁸ Там само. – С. 241.

¹²⁹ Там само. – С. 242.

¹³⁰ Там само. – С. 197–198.

масового виходу євреїв»¹³¹. У Голландії та Франції, – вказують Ізраель Гутман та Наама Галіль, – рятівникові євреїв «загрожувала висилка в концентраційний табір, тоді як у Польщі і на окупованих територіях СРСР таку людину хапали разом із євреями, яких вона переховувала, і неодмінно розстрілювали»¹³². У багатьох працях істориків проводиться думка про те, що в країнах Західної Європи «сусіди, дізнавшись про те, що хтось ховає євреїв, як правило, не доносили на нього. Інакше стояла справа в Східній Європі»¹³³.

Проблематику рятування євреїв на території колишнього СРСР опрацьовують, окрім українських вчених, науковці Білорусі (І. Герасимова, К. Козак, Є. Розенблат та ін.) та Росії (І. Альтман та ін.).

Відомий російський дослідник, керівник Центру і Фонду «Голокост» (Москва) Ілля Альтман є автором багатьох наукових робіт з історії Голокосту. Серед них є сюжети, присвячені рятуванню євреїв на окупованій території України. Так, історик пише про те, як у кількох українських селах місцеві жителі зуміли укрити всіх євреїв: в селі Яруга на Поділлі вдалося захвати не лише місцевих жителів-євреїв, але й біженців; у селі Раковець Львівської області селяни переховували 33 єврейські сім'ї; в селі Благодатне Дніпропетровської області було врятовано 30 євреїв. І. Альтман підкреслює, що їх порятунок став можливим лише завдяки колективній підтримці решти жителів села¹³⁴.

¹³¹ Праведники народов мира // Холокост: Энциклопедия / ред. У. Лакёр, соред. Ю. Т. Баумель; пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – С. 490–491.

¹³² Гутман И., Галиль Н. Катастрофа и память о ней / пер. с иврита Зоя Копельман, Яков Синичкин. – Иерусалим: Яд Вашем, [2005] – С. 237.

¹³³ Див.: Палдиэль М. Праведники Народов Мира в годы Катастрофы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education/lesson_plans/pdf/righteous1.pdf – Назва з екрану.

¹³⁴ Див.: Альтман И. А. Холокост и еврейское Сопротивление на оккупированной территории СССР. – М.: Фонд «Холокост», 2002. – 320 с.

Зарубіжні (як і українські) історики пишуть, що найчастіше рятівниками євреїв на окупованій території України виступали місцеві мешканці (українці, росіяни, поляки тощо), які мали єврейських родичів (дружин, чоловіків, батьків одного з подружжя та їхніх близьких); партизани, підпільники, які сприймали рятування євреїв як одну із форм опору окупантам; обивателі, яких поєднували з євреями сусідське життя або спільна робота, навчання до війни, а також пам'ять про добрі вчинки євреїв-сусідів у критичних ситуаціях (ілюстрацією останнього може слугувати випадок у селі Джурин Вінницької області; тутешні українські селяни вирішили допомогти євреям, які в роки колективізації заступилися за місцевого священика¹³⁵). Досить поширеними були випадки рятування євреїв українцями через релігійні переконання, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. К. Беркгоф стверджує, що серед українців найбільше євреям допомогли баптисти і християни-свангелісти. «На самій тільки Волині, – пише історик, – вони, вочевидь, врятували сотні людей. Ці протестанти гадали, що їхня християнська віра не дозволяла їм чинити інакше». Крім того, використовуючи взаємні зв'язки між протестантськими громадами, вони «могли швидко переводити євреїв із однієї місцевості до наступної»¹³⁶.

Карел Беркгоф, – голландський вчений, який досліджує Голокост та історію рятування євреїв на українських теренах, описує й незвичайні випадки. Серед них такі, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, а також німецькі офіцери, угорські солдати і навіть німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у розстрілах євреїв¹³⁷. Зрозуміло, що такі випадки були нетиповими. Очевидно, що реалізація будь-яких наказів влади, ті чи інші вчинки здійснюються конкретними людьми зі своїм особистим минулим і особистими симпатіями, будь то співробітники управ, солдати,

¹³⁵ Див.: Книга Праведников / сост.: И. А. Альтман, А. Е. Гербер, Д. И. Полторац. – М.: Фонд «Холокост»; МИК, 2005. – С. 14.

¹³⁶ Беркгоф К. Жнива розпачу... – С. 95.

¹³⁷ Див.: Там само. – С. 15.

українські поліцаї та ін. Безумовно, траплялись випадки, коли рятування євреїв було продиктовано душевним, людським поривом, прагненням надати допомогу жертвам нелюдської жорстокості нацистів. Піддавшись «першому пориву», часто надалі люди вже були змушені продовжувати смертельно небезпечну справу.

Коло **українських дослідників рятування євреїв** нешироке: М. Феллер та С. Єлісаветський, які пішли від нас; сучасні дослідники Ж. Ковба (їй належить відома робота «Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»»¹³⁸), Ф. Винокурова, І. Левітас та деякі інші¹³⁹. Слід відзначити першу кандидатську дисертацію Дмитра Слободинського¹⁴⁰, присвячену рятуванню євреїв під час Голокосту.

Збільшення уваги українських дослідників до феномену рятування євреїв під час Голокосту є характерним саме для останніх років; серед них варто відзначити ґрунтовні роботи О. Гончаренка, О. Круглова¹⁴¹.

¹³⁸ Див.: *Ковба Ж. М.* Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – К.: Дух і літера, 2009. – 296 с.

¹³⁹ *Винокурова Ф.* Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області // *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал.* – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. – Вип. 4. – С. 114–126; *Левітас І.* Праведники Бабьего Яра: збірник наукових трудов. – К.: Еврей. совет України; Фонд «Память Бабьего Яра», 2001. – 255 с.; та ін.

¹⁴⁰ *Слободинський Д. К.* Порятунк євреїв українцями у роки Другої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2015. – 17 с.

¹⁴¹ *Абакунова А.* Мотивы людей, оказывавших помощь евреям во время Холокоста: теории западных исследователей // *Евразийские исследования.* – 2009. – № 2, апрель–июль. – С. 137–162; *Балабан М.* Праведники народів світу на «кривавих землях»: випадок Львова // *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті: Збірка наук. статей.* – 2015. – С. 6–

Значна частина цих наукових розвідок присвячена складній та величній постаті одного із найвідоміших духовних провідників українського народу – митрополиту Андрею Шептицькому¹⁴². Митрополит Андрей особисто врятував чимало євреїв,

23; *Винокурова Ф.* Феномен праведників народів світу: До питання людського виміру та людського вибору в екстремальних подіях нацистської окупації: До питання мотивацій дій та вчинків // *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті: Збірка наук. статей.* – 2015. – С. 45–81; *Гончаренко О.* Політика нацистського геноциду і участь місцевого населення Київщини у порятунку євреїв // *Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 23–24 червня 2005 р.).* – К.: «Сфера», 2005. – С. 73–83; *Його ж.* До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.) // *Український історичний журнал.* – 2010. – № 1. – С. 128–141; *Його ж.* «Порятунок» як форма громадянського опору населення в умовах нацистського окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) // *Соборність України: історична спадщина і виклики часу: Збірник наук. статей.* – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 3. – С. 23–31; *Круглов А.* Участие немцев в спасении евреев в Украине в 1941–1944 годах // *Проблеми історії Голокосту.* – 2013. – Вип. 6. – С. 193–214; *Его же.* Другие немцы: Участие немцев в спасении евреев в Украине 1941–44 гг. // *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті: Збірка наук. статей.* – Дніпропетровськ, 2015. – С. 144–173 та ін.

¹⁴² *Дземан М.* Діяльність Андрея Шептицького у роки Другої світової війни // *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження митрополита Української Греко-Католицької Церкви Андрея Шептицького (Тлумач, 9 серпня 2015 р.) / Упор. А. А. Білас.* – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. – С. 38–43; *Ковба Ж.* Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту // *Проблеми історії Голокосту.* – 2007. – Вип. 4. – С. 127–151; *Її ж.* Останній рабин Львова Єзекііль Левін / [Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА; Всеукраїнський єврейський благодійний фонд «Хесед-Ар'є». – Львів; К.: Дух і Літера, 2009 – 184 с.; *Маринович М.* Постать Митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу // *Проблеми історії Голокосту:*

серед них – львівського рабина Давида Кахане, синів загиблого рабина Левіна Курта (Ісаака) і Натана. «Митрополит залучив до рятування євреїв деяких українських священиків, серед яких були його брат Клементій, голова ордену Студитів, а також ігуменя Студитського монастиря Йосефа, преподобний Марко Стек та інші»¹⁴³. Андрей Шептицький рятував усіх, кому він міг надати допомогу, передусім – дітей. Їм давали фальшиві довідки про хрещення, українські імена, а потім розподіляли по жіночих та чоловічих монастирях та дитячих будинках. Деяким дітям студитські монахи допомагали перетинати румунський та угор-

науковий журнал. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. – Вип. 4. – С. 81–87; Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали: 1941–1944 / упоряд. Ж. Ковба; наук. ред. А. Кравчук. – К.: «Дух і літера», 2003. – 313 с.; *Редлук Ш.* Митрополит Андрей Шептицький и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=594&Itemid=87 – Назва з екрану; *Его же.* Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jcrelations.net/> – Назва з екрану; *Чайка Т.* Коллаборация у «просторі смерті»: до осмислення моральної колізії Митрополита Андрея Шептицького // Проблеми історії Голокосту. – 2007. – Вип. 4. – С. 100–113; *Щоденник Львівського гетто: спогади рабина Давида Кахане / упоряд. Ж. Ковба.* – 2-е вид. – К.: Дух і літера, 2009. – 276 с.; *Щунак І.* Митрополит Андрей Шептицький: особистість та символ в історії // Проблеми історії Голокосту. – 2007. – Вип. 4. – С. 88–99; *Його ж.* Митрополит Андрей Шептицький: духовний лідер українців та рятівник євреїв // Митрополит Андрей Шептицький – філософ, вчитель, праведник. Великий українець: матеріали Всеукр. наук. конф. (Чернівці, 26 травня 2015 р.) / за ред. В. Сиротюка. – Чернівці: Букрак, 2015. – С. 61–72; *Восіурків В. R.* Sheptyts'kyi and the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Occupation of 1939–1941 // *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi / edit. by Paul Robert Magocsi with the assistance of Andrii Krawchuk.* – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta, 1989. – P. 101–123 та ін.

¹⁴³ *Щунак І.* Голокост в Україні... – С. 136.

ський кордони¹⁴⁴. Загалом за допомогою Митрополита Андрея Шептицького було врятовано близько 200 євреїв.

Слід зазначити, що А. Шептицькому до сьогодні не надано високого звання Праведника народів світу – через його вітання гітлерівської армії у перші дні після нападу Німеччини на СРСР, контакти з нацистськими високопосадовцями тощо. Та навіть якщо Андрею Шептицькому не буде офіційно присвоєно почесне звання, це не скасує доконаного факту рятування ним сотень євреїв від неминучого знищення. Велич подвигу таких рятівників (ми визначали це поняття на початку статті), як митрополит Андрей Шептицький, не потребує підтвердження чи схвалення навіть самою високою та поважною інституцією. Сам факт організації цілої системи допомоги жертвам нацистського геноциду силами церковної організації, пасторська настанова до церковних ієрархів стосовно спасіння сотень приречених на загибель євреїв перетворили митрополита Андрея Шептицького на уособлення гуманізму в протистоянні людожерській політиці нацистів. Шевах Вайс, врятований разом із родиною під час Шоа українцями та поляками, колишній спікер Кнесету (парламенту) Ізраїлю та Посол Ізраїлю в Польщі, образно назвав А. Шептицького «українським Шиндлером»¹⁴⁵.

Окремого висвітлення, що виходить за рамки нашої статті, потребує проблема ставлення українського націоналістичного руху до «остаточного вирішення єврейського питання» на окупованій території України, розгляд питання про участь українських націоналістів у антиєврейських погромах і знищенні євреїв, а також свідчення про рятування ними євреїв та надання допомоги. Згадані та інші питання поставлені, зокрема, в роботі автора даної статті «Трагедія євреїв України», надрукованій в

¹⁴⁴ Там само. – С. 135–136.

¹⁴⁵ Проф. Шимон Редлих: «Шептицкий отрицал расистское мышление»: [інтерв'ю професора Шимона Редлиха журналу «Тыгодник Повсехны» (Tygodnik Powszechny) / пер. на російській: RISU.org.ua]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=3690> – Назва з екрану.

колективній монографії Інституту історії України НАН України¹⁴⁶.

Останнім часом з'являються роботи, присвячені частково або повністю рятуванню євреїв під час Голокосту в окремих регіонах України. Так, красезнавче дослідження Костянтина Мешка про події Голокосту на Новомосковщині (Дніпропетровська область) супроводжується публікацією матеріалів про колаборантів, які брали участь у переслідуваннях євреїв, загиблих і рятівників¹⁴⁷.

На фоні цієї та інших «регіональних» розвідок виділяється важлива робота миколаївських дослідників «Праведники народі світу, Праведники України, рятівники: Миколаївська область»¹⁴⁸. Автори-укладачі книги не тільки ретельно опрацювали дані Яд Вашем, але й доповнили історії рятування фотографіями героїв книги (у тому числі – знайденими у сімейних архівах рятівників і врятованих), записами інтерв'ю з ними, фотокопіями документів тощо. Особливу цінність виданню надає використання дослідниками матеріалів із власних архівів – Л. Б. Ташлай,

¹⁴⁶ Див.: *Щупак І.* Трагедія євреїв України // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / Ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 414–415.

¹⁴⁷ *Мешко К. В.* Квіти на гарячому камінні. Новомосковськ на зламах історії та долі. – Новомосковськ, 2015. – 142 с.; *Стародинский Д.* Одесское гетто: Воспоминания. – Одесса, 1991. – 112 с.; *Сушон Л. П.* Транснистрия: евреи в аду. Черная книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам). – Одесса: Юг, 1998. – 431 с.; *Хасцький О. П.* Спогади «Праведника народів світу» Меланії Остапенко як історичне джерело // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції у 2 т. – Миколаїв: Вид. П. М. Шамрай, 2016. – Т. 1. – С. 144–151 та ін.

¹⁴⁸ *Праведники народов мира, Праведники Украины, спасители: Николаевская область / редакторы-составители Н. В. Сугацкая, Л. Б. Ташлай, В. В. Щукин, С. Н. Сугацкий.* – Николаев: Издатель Шамрай П. Н., 2016. – 108 с.

Н. В. Сугацької тощо. Автори видання багато років присвятили вивченню Голокосту і подвигу рятування євреїв на Николаєвщині¹⁴⁹.

Попри наявність робіт, присвячених окремим прикладам рятування євреїв під час Голокосту, або зображенню картин такого рятування в окремих регіонах, в українській історіографії досі залишаються нез'ясованими чимало важливих загальних питань, зокрема про «соціальний склад» рятівників євреїв; їхню релігійну та етнічну приналежність; місце проживання та з'ясування передумов «нерівномірного розподілу» випадків рятування (на прикладі «Праведників народів світу») серед різних регіонів, областей сучасної України.

Певну довідково-статистичну інформацію до вивчення цих питань містить нещодавно виданий довідник «Праведники народів світу»¹⁵⁰. Важливим є те, що, окрім «сухої інформації», у книзі надрукована глибока філософська стаття відомого мислителя, дисидента і правозахисника Мирослава Мариновича, який, спираючись на свій духовний досвід¹⁵¹, намагається відшукати тайну духовної сили Праведників, рятівників людей: «...Вміти побачити Бога навіть над безоднею пекла... Що

¹⁴⁹ *Сугацкая Н. В., Таишлай Л. Б.* «Праведники народов мира» на Николаевщине // Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / под ред. М. Д. Гольденберга. – Николаев: издатель П. Н. Шамрай, 2013. – С. 209–220; *Таишлай Л. Б.* Війна і діти : До 70-річчя Великої Перемоги. – Миколаїв: Видавець ПП Гудим І. О., 2014. – 76 с.; *Шукин В. В.* Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области // Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Под ред. М. Д. Гольденберга. – Николаев: издатель П. Н. Шамрай, 2013. – С. 54–91 та ін.

¹⁵⁰ Праведники народів світу: Довідник / За ред. Ігоря Щупака; Вступні статті: М. Ф. Маринович, І. Я. Щупак; Упоряд.: Є. А. Врадій, Д. В. Шаталов. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. – 224 с.

¹⁵¹ Мирослав Маринович є відомим діячем Української греко-католицької церкви; працює проректором Українського католицького університету у Львові.

ближче люди підходять до Бога, «який один для всіх нас», то ближчим стає і їхнє сприйняття світу»¹⁵².

Отже, можна зробити висновок, що, незважаючи на великий суспільний інтерес та громадське й моральне значення проблеми рятування євреїв під час Другої світової війни, цей феномен є одним із найменш досліджених аспектів історії Голокосту. Це стосується, зокрема, виявлення та уточнення фактів про кількість рятівників у різних країнах та в Україні, про чисельність євреїв, врятованих від нацистського геноциду тощо. Недостатньо дослідженим залишається ставлення місцевого населення до рятівників євреїв та інші аспекти проблеми.

Очевидно є актуальність створення роботи про українських рятівників євреїв узагальнюючого характеру, що матиме і наукове, і суспільне значення.

REFERENCES

1. Abakumova, V. I. (2004). *Okupatsijnyj rezhym ta antyfaschysts'kyj rukh oporu na Luhanschyni (1941–1943)* [Occupation Regime and Anti-Fascist Resistance in Lugansk Redion (1941–1943)] (*Candidate's thesis*). Luhansk. [in Ukrainian].
2. Abakunova, A. (2009). Motivy lyudej, okazyvavshix pomoshh' evreyam vo vremya Holokosta: teorii zapadnyh issledovatelej. *EvrAzijskie issledovaniya – Euroasian Researches*, 2, 137–162. [in Russian].
3. Altman, Y. A. (2002). *Holokost i evrejskoe Soprotivlenie na okkupirovannoj territorii SSSR*. Moscow: Fond "Holokost". [in Russian].
4. Altman, Y. A., Herber, A. E. & Poltorak, D. Y. (Comps.). (2005). *Kniga Pravednikov*. Moscow: Fond "Holokost"; MIK. [in Russian].
5. Antoniuk, N. V. (1999). Problemy funktsionuvannia zakhidnoukrainskoi presy periodu Druhoi svitovoi vijny. Reports of the 5th All-Ukrainian Scientific Conference *Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnist* (pp. 353–358). Lviv. [in Ukrainian].
6. Arad, I. (1990). *Holokost: Katastrofa evropejskogo evrejstva (1933–1945)*. Ierusalim: Yad Va-Shem. [in Russian].

¹⁵² Маринович М. Книга про тих, що повертають віру в людину // Праведники народів світу: Довідник... – С. 7.

7. Arad, I. (2007). *Katastrofa evreev na okkupirovannykh territoriyah Sovetskogo Soyuzu (1941–1945)*. Dnepropetrovsk: Tsentr Tkuma; ChP Lyra LTD; Moscow: Tsentr Holokost. [in Russian].
8. Arad, I. (Ed.) (1992). *Unichtozhenie evreev SSSR v gody nemeckoy okkupatsii (1941–1944): (Sbornik dokumentov i materialov)*. Ierusalim: Yad Va-Shem [in Russian].
9. Averbukh, S. L. (2005). *Gitlerovskaya propaganda yudofobii v proklamatsiyah i karikaturah*. Kiev: Ukrainskij centr izucheniya istorii Holokosta. [in Russian].
10. Balaban, M. (2015). Pravednyky narodiv svitu na “kryvavykh zemliakh”: vypadok Lvova. Abstracts of Papers ‘2015: Pravednyky svitu ta inshi riativnyky pid chas Holokostu: pryklad Ukrainy u porivnial'nomu konteksti (pp. 6–23). [in Ukrainian].
11. Berkhof, K. (2011). *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsyistskoiu vladoiu*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
12. Blond, S. (1983). *The Righteous Gentiles*. Tel-Aviv: Or Printers. [in English].
13. Bociurkiw, B. R. (1989). Sheptytskyi and the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Occupation of 1939–1941. *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptytskyi* (pp. 101–123). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta. [in English].
14. Brandon, R. & Lauer, V. (Eds.), Komarova, N. (Trans.). (2015). *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
15. Budnyk, D. & Kaper, Y. (1993). *Nichto ne zabyto: Evrejskie sud'by v Kieve*. Konstanc: Hartung-Gorre Verlag. [in Russian].
16. Chajka, T. (2007). Kolaboratsiia u «prostori smerti»: do osmyslennia moral'noi kolizii Mytropolyta Andreia Sheptyts'koho. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 4, 100–113 [in Ukrainian].
17. Datsenko, V. (2015). *Za te, scho ievrei... Trahediia Holokostu v mezhyrichchi Pivdennoho Buhu ta Dnipra (1941–1944)*. Kirovohrad: Imeks-LTD. [in Ukrainian].
18. Davlietov, O. (2013). Teoriia i praktyka antysemits'koi polityky NSDAP na terenakh Tret'oho rejkh (na prykladi hetto). *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 6, 58–68 [in Ukrainian].
19. Demidov, M. (2005). *Pam'iat' zarady majbutn'oho: Pro diial'nist' Ukrainsk'oi spilky v'iazniv-zhertv natsyzmu ta spohady* (Vol. 2). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
20. Derevins'kyj, V. F. (2006). *Stavlennia OUN(b) i UPA do susidnykh narodiv ta natsional'nykh menshyn*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

21. *Do 60-richchia Velykoi Peremohy i zakinchennia Druhoi svitovoi vijny; Pam'iat' zarady majbutn'oho.* (2008). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
22. Dojch, M. (2011). *Istoriia Miny. Spohady likaria pro Holokost.* Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
23. Dolhoruchenko, K. (2016). Antysemits'ka propahanda iak umova funktsionuvannia pres-tsentru Heneral'noho okruhu “Dnipropetrovs'k” (1941–1943 rr.). *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 8, 100–113. [in Ukrainian].
24. Dusman, L. (2001). *Pomni! Ne povtori!* Odessa: Druk. [in Russian].
25. Dzeman, M. (2015). Diial'nist' Andreia Sheptyts'koho u roky Druhoi svitovoi vijny. Abstracts of Papers'2015: *Spadschyna Andreia Sheptyts'koho: dukhovnist', diial'nist', moral'* (pp. 38–43). Ivano-Frankivs'k: Misto NV. [in Ukrainian].
26. Elisavetskij, S. Ya. (1991). *Berdichevskaya tragediya: (Dokumental'noe povestvovanie).* Kiev: UkrNYNTY. [in Russian].
27. Elisavetskij, S. (1998). *Polveka zabveniia. Evrei v dvizhenii Soprotivleniia i partizanskoj bor'be v Ukraine (1941–1944).* Kiev. [in Russian].
28. Elisavetskij, S. (2001) Issledovanie istorii Xolokosta v Ukraine v ukrainskoj istoriografii (1991–2000). *Reports on the 8th Annual International Conference in Judaica* (pp. 70–75). Moscow: Probel. [in Russian].
29. E'renburg, I. (1944, April 29). Torzhestvo cheloveka. *Pravda*, p. 2. [in Russian].
30. E'renburg, I. (1965). Babij Yar. *Sbornik sochinenij v devyati tomax* (Vol. 3). [in Russian].
31. E'renburg, I. (2004). Evrei. 1 noyabrya 1942 goda. *Vojna. 1941–1945.* Moscow: OOO Agentstvo “KRPA Olimp”; OOO “Izdatel'stvo Astrel”; OOO “Izdatel'stvo ACT”. [in Russian].
32. Evstaf'eva, T., & Naxmanovich, V. (2004). *Babij Yar: chelovek, vlast', istoriya.* Kiev. [in Russian].
33. Evtushenko, E. (1961, September 19). Babyj Yar. *Literaturnaya gazeta.* [in Russian].
34. Fel'dman, G. (Comp.) (2000). *Zabveniyyu ne podlezhit. Sbornik materialov o Xolokoste, perezhitom moimi zemlyakami.* Zhitomir. [in Russian].
35. Fogelman, E. (1994). *Conscience and Courage. Rescuers of Jews during the Holocaust.* New York: Anchor Book. [in English].
36. Foierman, Y. (2009). *Schodennyk zi Stanislava (1941–1943 rr.)* (Trans. from Polish). Ivano-Frankivs'k: Lileia-NV. [in Ukrainian].
37. Frank, A. (2009). *Schodennyk.* Kyiv: Sfera. [in Ukrainian].

38. Gon, M. I. (2004). *Holokost na Rivnenschyni (Dokumenty ta materialy)*. Dnipropetrovs'k: Tsentr Tkuma; Zaporizhzhia: Prem'ier. [in Ukrainian].
39. Gulyaev, G. I. & Busygyna, N. D. (2012). *Dnepropetrovsk glazami ochevidcev: 1929–1942*. Dnipropetrovs'k: Svidler A. L. [in Russian].
40. Gulyaev, G. I., Bol'shakov, V. I. & Busygina, N. D. (2009). *Dnepropetrovsk: 1928–1947*. Dnipropetrovs'k: PGASA [in Russian].
41. Gushee, D. P. (1994). *The Righteous Gentiles of the Holocaust: A Christian Interpretation*. New York: Fortress Pr. [in English].
42. Hal'chak, S. D. (2006). Polityka rumunskoi okupatsijnoi vlyady na terytorii Pivnichnoi Transnistrii. *Arkhivy okupatsii. 1941–1944* (pp. 840–849). Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia”. [in Ukrainian].
43. Gel'fond, E. G. (2008). *Majdanek nad Bugom. Vospominaniya o yuzhnoukrainskix lageryax i getto*. Doneck: Apeks. [in Russian].
44. Gel'man, B. (2004). *Prichina smerti – rassrel. Holokost v Sevastopole*. Sevastopol'. [in Russian].
45. Hilberg, R. (1992). *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945*. New York: Harper Perennial. [in English].
46. Hisem, O. V. & Martyniuk, O. O. (2003). *Holokost v Ukraini (1941–1944). Slovnyk-dovidnyk*. Kyiv: UtsVH. [in Ukrainian].
47. Gogun, A., Derejko, Y. & Kentij, A. (Comps.). (2011). *Rodnya. Policiya i partizany. 1941–1944. Na primere Ukrainy*. Kiev: Ukrainskij izdatel'skij sojuz. [in Russian].
48. Gol'denberg, M. D. (2013). *Sud'by evreev Nikolaevshhiny v period Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.* Nikolaev: Izdatel' P. N. Shamraj. [in Russian].
49. Honcharenko, O. (2007). Okupatsiia Ukrainy ochyma karateliv, ochevydtsiv ta zhertv natsystiv: porivnial'nyj analiz dzherel ta krytyka antynaukovykh interpretatsij. *Odynnadtsatye Zaporozhshkye evrejskye chtenyia. Sbornyk nauchnykh trudov*, (pp. 163–185). Zaporozh'e. [in Ukrainian].
50. Honcharenko, O. M. (2005). Holokost na terytorii Kyivschyny: zahal'ni tendentsii ta rehional'ni osoblyvosti (1941–1944 rr.) [Holocaust in Kyiv Region: General Tendencies and Regional Features] (*Candidate's thesis*). Cherkasy. [in Ukrainian].
51. Honcharenko, O. (2004). Reaktsiia ukrains'koi intelihentsii na Holokost: modeli sytuatyvnoi povedinky. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*, (1/2), 387–403. [in Ukrainian].
52. Honcharenko, O. (2005). Natsysty i mistseve naselennia okupovanykh terytorij Ukrainy: do pytannia pro osnovu formuvannia kolaboratsii. *Proceedings of the International Conference Holokost v Ukraini u*

rehional'nomu i zahal'noliuds'komu vymiri (pp. 111–117). L'viv: Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu “L'vivs'ka politekhnikha”. [in Ukrainian].

53. Honcharenko, O. (2005). Polityka natsysts'koho henotsydu i uchast' mistsevoho naseleння Kyivs'hyny u poriatunku ievreiv. Proceedings of the All-Ukrainian Conference *Druha svitova vijna i dolia narodiv Ukrainy: materialy Vseukrains'koi naukovoï konferentsii* (pp. 73–83). Kyiv: Sfera. [in Ukrainian].

54. Honcharenko, O. (2006). Osoblyvosti natsysts'koi propahandy v okupovanij Ukraini (1941–1944 rr.). *Naddnyprians'ka Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*, (4), 114–121. [in Ukrainian].

55. Honcharenko, O. (2006). Vzaiemodiia pidrozdiliv pol'ovoï zhandarmerii ta mistsevoi politsii u znyschenni ievreiv Ukrainy. *Desiati Zaporiz'ki ievrejs'ki chytannia*, (pp. 90–96). Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

56. Honcharenko, O. (2007). Dokumental'nyj kompleks arkhivno-kryminal'nykh sprav iak dzherelo z istorii henotsydu ievrejs'koho naseleння okupovanoi Ukrainy (1941–1944 rr.). *Sums'kyj istoryko-arkhivnyj zhurnal: Naukovyj zhurnal z istorii ta arkhivoznavstva Ukrainy*, (II–III), 174–179. [in Ukrainian].

57. Honcharenko, O. (2005). “Poriatunok” iak forma hromadians'koho oporu naseleння v umovakh natsysts'koho okupatsijnoho rezhymu v Ukraini (1941–1944 rr.). *Sobornist' Ukrainy: istorychna spadschyna i vyklyky chasu*, (3), 23–31. [in Ukrainian].

58. Honcharenko, O. M. (2010). Do pyttannia pro uchast' mistsevoho naseleння u poriatunku ievreiv na terytorii Rajkhskomisariatu Ukraina (1941–1944 rr.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 128–141. [in Ukrainian].

59. Honcharenko, O. M. (2011). *Funktsionuvannia okupatsijnoi administratsii Rajkhskomisariatu “Ukraina”: upravlins'ko-rozporiadchi ta orhanizatsijno-pravovi aspekty (1941–1944 rr.)*. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].

60. Hrossman, V. & Erenburh, Y. Chernaia knyha. Retrieved from: <http://www.corpus.ru/products/chemnaya-kniga.htm> [in Russian].

61. Hrynevych, V. & Mahochii, P.-R. (Eds.). (2016). *Babyn Yar: Istoriiia i pam'iat'*. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

62. Hrynevych, V. (2016). *Ukraina u Druhij svitovij vijni. Mizhetnichni vidnosyny (1941–1945)*. Dnipro: Ukrains'kyj instytut vyvchennia Holokostu Tkuma. [in Ukrainian].

63. Gubenko, G. (1991). *Kniga pechali*. Simferopol': Krymskoe knizhnoe izdatel'stvo. [in Russian].

64. Hulaj, V. (2016). Dyskurs mizhetnichnoi komunikatsii u dystrykti "Halychyna" v period ostatochnoho vyrishennia ievrejs'koho pytannia. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 8, 89–99. [in Ukrainian].
65. Hulaj, V. (2015). Dehumanizatsiia, demonizatsiia obrazu yevreia iak dominantnyj vektor manipulyatyvno-propahandysts'koi kampanii lehal'nykh ukrainomovnykh vydan' Halychyny periodu natsyysts'koi okupatsii. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 7, 16–28. [in Ukrainian].
66. Gutman, I. & Galil', N. (2005). *Katastrofa i pamyat' o nej.* (Z. Kopel'man, Ya. Sinichkin, Trans.). Ierusalim: Yad Vashem [in Russian].
67. Huzenkov, S. (2013). Do pytannia pro mistse temy Holokostu v ukrains'kij istoriohrafii. Proceedings of the International Conference *Istorychna pam'iat' pro vijnu ta Holokost: Kyiv, 28–30 veresnia 2012 r. Prysviacheno 71-j richnytsi trahedii Babynoho Yaru* (pp. 90–96). [in Ukrainian].
68. Huzenkov, S. (2013). Ukrains'ka istoriohrafiia i tema Holokostu. *Zaporozhskye evrejskyye chtenyia*, (pp. 73–81). [in Ukrainian].
69. Ivanov, S. S. (2017). *Stanovysche naseleennia Volyni v period nimets'koi okupatsii (194–1944 rr.)*. [The position of Volyn's population during nazi German occupation (1941–1944)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Ostroh. [in Ukrainian].
70. Kabanchik, I. (2010). Tragediya evreev Bukoviny. Retrieved from: <http://www.jewish.ru/history/press/2010/08/news994288077.php> [in Russian].
71. Kas'ianov, O. V. (Comp.) (2005). *Zvytiaha. Zhertovnist'. Podvyh: Do 60-richchia peremohy u Velykij Vitchyzniansij vijni. Katalog vystavky.* Dnipropetrovs'k. [in Ukrainian].
72. Kas'ianov, O.V. & Kystrus'ka, N.V. (Comps.). (2010). *Okupatsijnyj rezhyim na Dnipropetrovschyni v khronolohichnykh dovidkakh mistsevykh orhaniv vlady: Zbirnyk dokumentiv.* Dnipropetrovs'k: Herda. [in Ukrainian].
73. *Katastrofa (Shoa) i Soprotivlenie evreev Vinnickoj oblasti.* (1994). Kiev; Tel'- Aviv. [in Russian].
74. *Katastrofa i opir ievropejs'koho ievrejstva (1941–1944). Narysy z istorii Holokostu i Oporu v Ukraini* (1999). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
75. Khaiets'kyj, O. P. (2016). Spohady "Pravednyka narodiv svitu" Melanii Ostapenko iak istorychne dzherelo. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomor'ia. Proceedings of the 5th International Conference* (Vol. 1, pp. 144–151). Mykolaiv: Vyd. P. M. Shamraj. [in Ukrainian].
76. Heseheles, Ya. (2011). *Glazami dvenadcatiletnej devochki.* Kiev. [in Russian].

77. Honigsman, Ya S. (1999). *Katastrofa evrejstva Zapadnoj Ukrainy: evrei Vostochnoj Galicii, Zapadnoj Volyni, Bukoviny i Zakarpat'ya v 1933–1945 gg.* L'vov. [in Russian].
78. *Kniga Pamyati voinov-evreev Dnepropetrovska* (Vol. 1). (1999). Dnepropetrovsk. [in Russian].
79. Kogan, A. (2012). Tajny ukrainskih arhivov: kak ischezli poltora milliona evreev Retrieved from: <http://izrus.co.il/dvuhstoronka/article/2012-01-16/16733.html#87Shh> [in Russian].
80. Kohan, L. (2010). Holokost na Zhytomyrschyne. In I. Shchupak (Ed.), *Istorychni uroky Holokostu ta mizhnatsional'ni vidnosyny: zbirnyk naukovykh prats'*, (pp. 323–349). Dnipropetrovsk: Tsentr Tkuma. [in Ukrainian].
81. Korol', V., Kucher, V. & Myhryn H. (1991). *Bez stroku davnosti. Trahedii Babynoho Yaru.* Kyiv. [in Ukrainian].
82. Kostelianets', H. (2009). *Vid Ukrainy do Bilorusii: Istoriiia odniyei ievrejs'koi sim'i.* Dnipropetrovsk: Tsentr Tkuma; Muzej istorii ta kul'tury ievreiv Bilorusi; PP Lira LTD. [in Ukrainian].
83. Koval, M. (1965). *Istoriiia pam'iatiaie! (Kryvavyj shliakh fashystiv na Ukraini).* Kyiv. [in Ukrainian].
84. Koval, M. (1979). *Bor'ba naseleniya Ukrainy protiv fashistskogo rabstva.* Kiev. [in Russian].
85. Koval, O. H. & Koval, H. P. (2012). Bohdanivka: zlochyn, kara, pam'iat'. *Kraieznavchyy al'manakh. Istoriiia. Arkheolohiia. Nauka. Kul'tura. Osvita. Promyslovis't'. Sil's'ke hospodarstvo*, (1), 101–108. [in Ukrainian].
86. Kovba, Zh. (2006). Filip Fridman – svidok zahybeli l'vivs'kykh yevreiv. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 3, 176–189. [in Ukrainian].
87. Kovba, Zh. (2007). Vplyv mytropolyta Sheptyts'koho na virnykh u chasy Holokostu. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 4, 127–151. [in Ukrainian].
88. Kovba, Zh. (2009). *Schodennyk L'vivs'koho hetto. Spohady rabyrna Davyda Kakhane.* Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
89. Kovba, Zh. (Comp.) & Kravchuk, A. (Ed.). (2003). *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj. Dokumenty i materialy: 1941–1944.* Kyiv: Dukh i lytera. [in Ukrainian].
90. Kovba, Zh. (Comps.). (2003). *Schodennyk L'vivs'koho hetto. Spohady rabyrna Davyda Kakhane.* Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
91. Kovba, Zh. (1998). *Liudianist' u bezodni pekla. Povedinka mist-sevoho naseleння Skhidnoi Halychyny v roky “ostatochnoho rozv'iazannia ievrejs'koho pytannia”.* Kyiv. [in Ukrainian].

92. Kovba, Zh. (1999). Formy sytuatsijnoi dopomohy i riativannia yevreiv mistsevym naselenniam Skhidnoi Halychyny u roky nimets'koi okupatsii. *Zaporozhshkye yevrejskye chtenya*, (3), 76–79. [in Ukrainian].

93. Kovba, Zh. (2009). *Ostannij raby'n L'vova Yezekiil' Levin*. L'viv; Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

94. Kravcova, L.P. & Tyaglyj, M. I. (2001). *Peredajte detyam nashim o nashej sud'be...: Sbornik dokumentov i materialov*. Simferopol': BEC “Xesed Shimon”. [in Russian].

95. Kruglov, A. (1999). Istreblenie yevrejskogo naseleniya na Levoberezhnoj Ukraine (zona voennoj administracii) v 1941–1942 gg. In S. Yelisavets'kyj (Ed.), *Katastrofa i opir ukrains'koho yevrejstva (1941–1944 rr.): Narysy z istorii Holokostu i Oporu v Ukraini*, (pp. 172–201). Kyiv. [in Russian].

96. Kruglov, A. I. (2014). *Istreblenie evreev Odessy v 1941–1943 gg.* Dnepropetrovsk: Institut Tkuma. [in Russian].

97. Kruglov, A. & Lenchovskij, L. (Eds.). (2002). *Sbornik dokumentov i materialov ob unichtozhenii nacistami evreev Ukrainy v 1941–1944 gg.* Kiev: Dux i Litera. [in Russian].

98. Kruglov, A. Y. (2001). *Katastrofa ukrainskogo yevrejstva 1941–1944 gg.: E'nciklopedicheskij spravocchnik*. Xar'kov: Karavella. [in Russian].

99. Kruhlov, A. (Ed.). (1996). *Evrejskij genocid na Ukraine v period okkupacii v nemeckoj dokumentalistike 1941–1944*. Xar'kov; Ierusalim. [in Russian].

100. Kruglov, A. (2013). Uchastie nemcev v spasenii evreev v Ukraine v 1941–1944 godax. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 6 193–214. [in Russian].

101. Kruglov, A. (2002). *Sbornik dokumentov i materialov ob unichtozhenii nacistami evreev Ukrainy v 1941–1944 godax*. Kiev. [in Russian].

102. Kruglov, A. (2015). Drugie nemcy: Uchastie nemcev v spasenii evreev v Ukraine 1941–44 gg. *Pravednyky svitu ta inshi riativnyky pid chas Holokostu: pryklad Ukrainy u porivnial'nomu konteksti*, (pp. 144–173). Dnipropetrovsk. [in Russian].

103. Kruglov, A. I. (2011). *Tragediya Bab'ego Yara v nemeckix dokumentax*. Dnepropetrovsk: Centr “Tkuma”; ChP “Lira LTD”. [in Russian].

104. Kruglov, A., Umanskij, A. & Shhupak, I. *Holokost v Ukraine: Rejshkomissariat “Ukraina”, Gubernatorstvo “Transnistriya”*. Dnipro: Ukrainskij institut izucheniya Holokosta “Tkuma”. [in Russian].

105. Kruglov, A. I. (2000). *E'nciklopediya Xolokosta: Evrejskaya e'nciklopediya Ukrainy*. Kiev: Evrejskij Sovet Ukrainy. [in Russian].
106. Kruglov, A. I. (2004). *Hronika Holokosta v Ukraine*. Dnepropetrovsk: Centr “Tkuma”; Zaporozh'e: Prem'er. [in Russian].
107. Kulikov, V. Ya. (2012). *Okkupaciya Vinnicy (18.07.1941–20.03.1944)*. *Svidetel'stvo ochevidca*. Kiev: PARAPAN. [in Russian].
108. Kuznecov, A. V. (1996). *Babij Yar. Roman-dokument. Zhurnal'nyj variant*. Moskow: Yunost'. [in Russian].
109. Kyiv: *vijna, vlada, suspil'stvo. 1939–1945 rr. (Za dokumentamy radians'kykh spetssluzhzb ta natsysts'koi okupatsijnoi administratsii)*. (2014). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
110. Lauer, V. (2010). *Tvorennia natsysts'koi imperii ta Holokost v Ukraini*. (Trans. S. Kolomijsia, Y. Rovnoho). – K.: Zovnishtorhvydav Ukrainy; Ukrain's'kyj tsentr vvychennia istorii Holokostu. [in Ukrainian].
111. Lebedeva V.P. & Sokol's'kyj P.P. (Comps.) (2004). *Knyha pam'iaty Drobyts'koho iaru*. Kharkiv. [in Ukrainian].
112. Levchenko, Yu. I. (2015). *Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsijnoi vlady v administratyvno-terytorial'nykh odnytsiakh Ukrainy 1941–1944 rr. (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
113. Levin, D. (1974). The Attitude of the Soviet Union to the Rescue of Jews. In Y. Gutman, E. Zuroff (Ed.), *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Seconf Yad Vashem International Historical Conference*, (pp. 205–236). Jerusalem: Yad Vashem. [in English].
114. Levitas, F. & Shimanovskij, M. (1999). *Babij Yar: Stranicy tragedii*. Kiev. [in Russian].
115. Levitas, I. (2011). *Babij Yar: tragediya, istoriya, pamyat'*. Kiev: Nacional'nyj istoriko-memorial'nij zapovednik “Babij Yar”. [in Russian].
116. Levitas, I. M. (2008). *Pravednyky Babynoho Yaru*. Kyiv: Etnos. [in Ukrainian].
117. Levitas, I. (Comp.). (2010). *Srazhalis' v odnom stroyu: voiny-evrei v vospominaniyax uchastnikov Velikoj Otechestvennoj vojny*. Kiev: Zoloti vorota. [in Russian].
118. Levitas, I. M. (Comp.). (1999). *Kniga pamyatyi. Babyj yar*. Kiev. [in Russian].
119. Lyaxovickij, Yu. M. (1991). *Poprannaya mezuzza (“Kniga Dro-bickogo Yara”): Svidetel'stva, fakty, dokumenty o nacist. genocide evr. naseleniya Xar'kova v period okkupacii. 1941–1942 gg.* (Vol. 1). Khar'kov: Osnova. [in Russian].
120. *Lyonya i Misha Leshhinskie, otzovites'!* Retrieved from: <https://www.facebook.com/igor.shchupak.35> [in Russian].

121. Lin, V. (2001–2002). *Krivorozhskaya tragediya* (Vols. 1–3). Krivoj Rog. [in Russian].
122. Lyzanchuk, V. V. (1996–1997). Hazeta «Stanyslavivs'ke slovo» (1925–1944). (M. M. Romaniuk, Ed.). *Zbirnyk prats' Naukovo-doslidnoho tsentru periodyky*, (III/IV), 418–436. [in Ukrainian].
123. Maievs'kyj, O. O. (2016). *Politychnyj plakat i karykatura iak zasoby ideolohichnoi borot'by v Ukraini 1939–1945 rr.* [Political Placard and Caricature as Means of Political Battle in Ukraine, 1939–1945]. (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
124. Marinchenko, A. (2016). Voennoplennye-evrei v kontekste e'tno-rasovoj politiki nacistov: realii nachal'nogo perioda vojny v Ukrainie. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 8, 114–134. Dnipropetrovs'k: Instytut Tkuma; PP Lira LTD. [in Russian].
125. Marynovych, M. (2016). Knyha pro tykh, scho povertaiut' viru v liudynu [Foreword]. *Pravednyky narodiv svitu: Dovidnyk*, (p. 7). Dnipro: Ukrain's'kyj instytut vyvchennia Holokostu Tkuma. [in Ukrainian].
126. Marynovych, M. (2007). Postat' Mytropolyta Sheptyts'koho u nelinejnomu prostori istorichnoho chasu. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 4, 81–87. Dnipropetrovs'k : Tsentr Tkuma, PP Lira LTD. [in Ukrainian].
127. Medvedovs'ka, A. (2016). Retseptsiia Holokostu v suspil'nij dumtsi pizn'oradians'koi doby (1950–80-ti rr.). *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 8, 135–144. Dnipropetrovs'k: Instytut Tkuma; PP “Lira LTD”. [in Ukrainian].
128. Mieshko, K. (2015). *Kvity na hariachomu kaminni. Novomoskovs'k na zlamakh istorii ta doli.* Novomoskovs'k. [in Ukrainian].
129. Monastyr's'kyj, Y. (2013). Shoa v Voroshylovhradi – nevidoma storinka istorii Holokostu v Ukraini. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 6, 90–101. [in Ukrainian].
130. Moskalenko, V. (2012). *Zhovtnevyj Holokost: spohady ta materialy.* Yarmolyntsi: TsRB. [in Ukrainian].
131. Mykhajliuk M. V. (2006). *Ahitatsijno-propahandysts'ka diial'nist' orhaniv nimets'koi okupatsijnoi vlady sered naseleattia Ukrainy (1941–1944 rr.).* [Agitation and propagandistic activity of the German occupation authorities among the population of Ukraine (1941–1944)]. (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
132. Mykhajliuk, M. (2005). Antysemits'ka propahanda na shpal'takh okupatsijnykh vydan' v konteksti natsysts'koi polityky henotsydu schodo ievreiv Ukrainy (1941–1943 rr.). *Visnyk Akademii pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*, (4), 181–187. [in Ukrainian].

133. Mykhal'chuk, R. Y. (2014). *Holokost na terytorii Rivnenschyny pid chas nimets'koi okupatsii (1941–1944 rr.)*. [Holocaust on Territory of Rivne Region During Nazi Occupation (1941–1944)]. (*Candidate's thesis*). Ostroh. [in Ukrainian].
134. Myhman, D. (2005). *Istoriografiya Katastrofy. Evrejskij vzglyad: konceptualizaciya, terminologiya, podhody i fundamental'nye voprosy*. Dnepropetrovsk: Centr Tkuma, OOO Nezavisimaya izdatel'skaya organizaciya "Diva". [in Russian].
135. Nakhmanovych, V. (2011). Babyn Yar: Istoriia, suchasnist', majbutnie (rozдумы do 70-richchia kyivs'koi masakry 29–30 veresnia 1941 r.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 105–121 [in Ukrainian].
136. Nakhmanovych, V. (2016). Babyn Yar: mistse pam'iaty u poshukakh majbutn'oho. In V. Hrynevych & P.-R. Mahochii (Eds.), *Babyn Yar: Istoriia i pam'iat'*. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
137. Nakonechnyj, V. (2003). Holokost na Volyni: zhertvy i pamyat'. Luck: MP "Zarya-plyus". [in Russian].
138. *Natsysts'kyj "novyj poriadok" v mistakh Ukrainy: Zbirka fotohrafij ta dokumentiv z fondiv Muzeiu "Pam'iat' ievrejs'koho narodu ta Holokost v Ukraini"*. (2015). Dnipropetrovsk: Instytut Tkuma. [in Ukrainian].
139. Oliner, S. P. (1988). *The Altruistic Personality: Rescuers of the Jews in Nazi Europe*. New York: Free Press. [in English].
140. Oliner, S. P. (2004). *Saving the Forsaken. Religious Culture and the Rescue of Jews in Nazi Europe*. London: Yale University Press. [in English].
141. Orlianskij, S. F. (2003). *Holokost na Ukraine. Zaporozh'e*. [in Russian].
142. Orlianskij, V. S. & Tedeieva O. S. (2010). *Mistsevi orhany upravlinnia v period okupatsii na Zaporizhzi (1941–1943 rr.)*. Kyiv: Tsentr navchal'noi literatury. [in Ukrainian].
143. Orlianskij, V. S. (2010). Deiaki napriamky polityky okupatsijnoi administratsii v sotsial'nij sferi zhyttia naseleння Zaporizhzhia. *Kul'turolohičnyj visnyk: naukovo-teoretyčnyj schorichnyk Nyžn'oi Naddniproščyny*, (25), 38–41. [in Ukrainian].
144. Paldiel, M. (1993). *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust*. Hoboken, New Jersey: KTAV [in English].
145. Paldiel, M. (2000). *Saving the Jew: amazing stories of men and women who defied the "final solution"*. Rockville: Schreiber Publishing. [in English].
146. Paldiel, M. (n. d.). *Pravednyky Narodov Myra v hody Katastrofy*. Retrieved from: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education/lesson_plans/pdf/righteous1.pdf [in Russian].

147. *Pamyat' serdca (Kniga o tragedii i muzhestve evreev Mariupolya)*. (2002). Maryupol'. [in Russian].

148. *Patrik Debua, katolicheskij pastor i prezident asociacii "Yaxad-in unum". Holokost pri pomoshhi pul'*. Retrieved from: <http://www.un.org/ru/holocaustremembrance/paper16.shtml> [in Russian].

149. Pershina, T.S. (1985). *Fashistskij genocid na Ukraine, 1941–1945*. Kiev: Nauk. Dumka. [in Russian].

150. Petrenko, I. D. (2014). *Natsysts'kyj okupatsijnyj rezhyim na Kirovohradschyni 1941–1944 rr.* Kirovohrad: Tsentr'al'no-ukrains'ke vydavnytstvo. [in Ukrainian].

151. *Po sledam neizvestnogo Holokosta. Dokumental'nyj proekt Borisa Mafcira*. (n. d.). Retrieved from: <http://www.holocaustinussr.com/about-films-ru> [in Russian].

152. Podol's'kyj, A. (2005). Tema Holokostu v suchasnij ukrains'kij istoriohrafii: problemy naukovykh doslidzhen' ta interpretatsij. Proceedings of All-Ukrainian Conference *Druha svitova vijna i dolia narodiv Ukrainy*, (pp. 32–33). Kyiv: “Sfera”. [in Ukrainian].

153. Podol's'kyj, A. (2009). Ukrains'ke suspil'stvo i pam'iat' pro Holokost: sprobna analizu deiakykh aspektiv. *Holokost i suchasnist'*, (1), 47–59. [in Ukrainian].

154. Podol's'kyj, A. (2014). Pam'iat' pro zhertvy Holokostu – iak odyz z chynnykyv ievrejs'koi identychnosti v Ukraini. *Yevrejs'ka natsional'na spil'nota v konteksti intehtatsii ukrains'koho suspil'stva*, (pp. 344–361). Kyiv: IPIEND. [in Ukrainian].

155. Podol's'kyj, A. Y. (1999). Doslidzhennia z istorii Holokostu v suchasnij ukrains'kij istoriohrafii: novi pidkhody. *Katastrofa y Soprotyvlenye ukraynskoho evrejstva (1941–1944)*, (pp. 26–37). Kyiv. [in Russian].

156. Pohorielov, A. (2013). Deiaki zakhody okupatsijnoi vlady z vyivlennia ievrejs'koho naselennia Mykolaivschyny ta antysemits'koi propahandy v 1941–1942 rr. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference *Istorychna pam'iat' pro vijnu ta Holokost*, Kyiv, 28–30 veresnia 2012 r. *Prysviachenno 71-j richnytsi trahedii Babynoho Yaru* (pp. 147–154). Dnipropetrovs'k: Tsentr Tkuma. [in Ukrainian].

157. Portnov, A., Dutsyk, D. & Ruban, Y. (2012). Istorychna pam'iat' iak instrument masovoi polityky. Rozmovy pro istoriiu. Retrieved from: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?istorichna_pamyat_yak_instrument_masovoyi_politiki_rozmovi_pro_istoriyu_chastina_2&objectId=1248657 [in Ukrainian].

158. Pravedniki narodov mira. (2008). In U. Lakior (Ed.), *Holokost: E'nciklopediya*. Moscow: ROSSPEN. [in Russian].

159. Pravedniki narodov mira. Retrieved from: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/intro.asp> [in Russian].

160. Prof. Shimon Redlich. (n. d.). “Sheptickij otrical rasistskoe myshlenie”: [interv'yu professora Shimona Redliha zhurnalu “Tygodnik Povshehny” (Tygodnik Powszechny) Retrieved from: <http://www.newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=3690> [in Russian]

161. Radchenko, Yu. (2011). “Vynuvattsi neschastia narodiv”: antysemits'ka propahanda u Kharkovi ta Kharkivs'kij oblastiv period natsysts'koi okupatsii (1941–1943 rr.). *Etnopolitychni problemy Druhoi svitovoi vijny*, (pp. 22–48). Kharkiv. [in Ukrainian].

162. Radchenko, Yu. (2010). Znyschennia kharkivs'kykh ievreiv orhanamy HFP ta SD v roky Druhoi svitovoi vijny. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina*, (42), 134–144. [in Ukrainian].

163. Radchenko, Yu. (2012). Antysemits'ka propahanda na storinkakh “Novoi Ukrainy”. *Zbirnyk naukovykh prats' (Seriiia “Istoriia ta heohrafiia”)*, (pp. 22–31). Kharkiv. [in Ukrainian].

164. Radchenko, Yu. (2013). “Ukrainische Hilfspolizei” i Holokost na territorii general-becirka Chernigov, 1941–1943 gg. Forum novejshej vostochnoevropskoj istorii i kul'tury. Russkoe izdanie, (1). Retrieved from: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss19.html> [in Russian].

165. Radchenko, Yu.. (2012). *Natsytskij genotsyd yevrejs'kogo naseleattia Ukrainy na terytorii pryfrontovoi zony (1941–1943 rr.)* [Nazi Genocide of Jewish Population of Ukraine on the Territory of Military Zone. (1941–1943 rr.)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].

166. Radchenko, Yu. (2011). “Joho choboty ta esesivs'ka forma buly zabryzkani krov'iu...”: taiemna pol'ova politsiia, politsiia bezpeky ta SD, dopomizhna politsiia u terori schodo ievreiv Kharkova (1941–1943 rr.). *Holokost ta suchasnist'*, (2), 46–85. [in Ukrainian].

167. Redlich, Sh. (2007). *Razom i narizno v Berezhanakh. Poliaky, yevrei ta ukrainski, 1919–1945*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].

168. Rot, D. K. & Berenbaum, M. (Eds.) (2009). *Poza mezhamy rozuminnia bohoslovy ta filosofy pro Holokost*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].

169. Rozenblat, E. (2009). Spasenyje evreev Belarusy v hody Kholokosta: nekotorye teoretycheskye aspekty temy. In K. Y. Kozak & Krapyna, M. Y. (Comps.), *Pravednyky narodov myra Belarusy: zhyvye svydetel'stva Belarusy*. Mynsk: Y. P. Lovynov. [in Russian].

170. Rudnyts'ka, N. V. (2011). Holokost na Zhytomyrschyni v dokumentakh Derzhavnogo arkhivu Vinnyts'koi oblasti. Proceedings of the

International Scientific and Practical Conference *XX stolittia – etno-natsional'nyj vymir ta problemy Holokostu, Zhytomyr, 22–23 zhovtnia 2010 r.*, (pp. 373–378). Dnipropetrovs'k: Vyd-vo Tsentr Tkuma. [in Ukrainian].

171. Salata, O. (2013). Holokost v istorychnij pam'iaty ukrains'koho narodu. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference *Istorychna pam'iat' pro vijnu ta Holokost: Kyiv, 28–30 veresnia 2012 r. Prysviacheno 71-j richnytsi trahedii Babynoho Yaru*, (pp. 155–161). Dnipropetrovs'k: Tsentr Tkuma. [in Ukrainian].

172. Salata, O. O. (2010). *Formuvannia nimets'koho informatsijnoho prostoru v Rejkhskomisariati Ukrainy ta v zoni vijs'kovoï administratsii (cherven' 1941–1944 rr.)*. Donetsk: Nord-Pres. [in Ukrainian].

173. Schodennyk Davyda Rubinovycha. (2009). Kyiv: Zovnishtorh-vydav Ukrainy. [in Ukrainian].

174. Schukin, V. V. (2013). Tragicheskaya xronika Holokosta na zemlyah Nikolaevskoj oblasti. In M. D. Gol'denberg (Ed.), *Sud'by evreev Nikolaevshhiny v period Velkikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.*, (pp. 54–91). Nikolaev: izdatel' P. N. Shamraj. [in Russian].

175. Shajkan, V. O. (2005). *Kolaboratsionizm na terytorii rejkhskomisariatu "Ukraina" i vijs'kovoï zony v roky Druhoï svitovoï vijny*. Kryvyj Rih: Mineral. [in Ukrainian].

176. Shakhrajchuk, I. A. (2013). *Rukh oporu na Dnipropetrovschyni v period Velykoï Vitchyznianoi vijny 1941–1944 rr.* [Resistance Movement in Dnipropetrovsk Region During Period of Graeat Patriotic War 1941–1944]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Dnipropetrovs'k. [in Ukrainian].

177. Shchupak, I. & Abakunova, H. (2007). Vyvchennia Holokostu v Ukraini. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 4, 61–75. [in Ukrainian].

178. Shchupak, I. (2012). Tragediia ievreiv Ukrainy. In V. A. Smolij (Ed.), *Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy*, (pp. 402–424). Kyiv: Nika-tsentr. [in Ukrainian].

179. Shchupak, I. (2007). Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj: osobystist' ta symvol v istorii. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 4, 88–99. [in Ukrainian].

180. Shchupak, I. (2016). Ukrains'ki riativnyky ievreiv pid chas Holokostu [Foreword]. *Pravednyky narodiv svitu: Dovidnyk*, (pp. 9–11). Dnipro: Ukrains'kyj instytut vyvchennia Holokostu Tkuma. [in Ukrainian].

181. Shchupak, I. (2006). Natsysts'ka antysemits'ka propahanda sered mistsevoho naselennia Ukrainy. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 3, 147–175. [in Ukrainian].

182. Shchupak, I. Y. (1997). Otnoshenye ukraynskoho naselenyia Zaporozh'ia k evreiam vo vremia vojny 1941–1945 hh. *Zaporozhshkye evrejskye chtenyia*, (1), 120–121. [in Russian].

183. Shchupak, I. Y. (2015). Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj: dukhovnyj lider ukraintsv ta riativnyk ievreiv. Proceedings of the All-Ukrainian Conference *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj – filosof, vchytel', pravednyk. Velykyj ukrainets': mater. vseukr. nauk. konf. (Chernivtsi, 26 travnia 2015 r.)* (pp. 61–72). Chernivtsi. [in Ukrainian].

184. Shchupak, I. Y. (2016). Uroky Holokostu v ukrains'kij istorychnij nauks ta osviti: vid naratyvu do osmyslennia ta postanovky suspil'noho pytannia pro pokaiannia (do 75-i richnytsi trahedii Babynoho Yaru). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 5. [in Ukrainian].

185. Shchupak, I. Y. (Ed.). (2016). *Pravednyky narodiv svitu: Dovidnyk*. Dnipro: Ukrains'kyj instytut vyvchennia Holokostu Tkuma. [in Ukrainian].

186. Shimon Redlich. *Moral'nye pryntsyipy v povsednevnoj dejstvitel'nosti: mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj y evrey v peryod Kholokosta y Vtoroj myrovoj vojny*. Retrieved from: <http://www.jcrelations.net/> [in Ukrainian].

187. Shimon Redlich. (n. d.). Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj y evrey v peryod Kholokosta y Vtoroj myrovoj vojny. Retrieved from: http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=594&Itemid=87 [in Russian].

188. Shul'mejster, Y. A. (1990). *Gytleryzm v ystoryi evreev*. Kyiv: Polytyzdat Ukrainy. [in Russian].

189. Shytiuk, M. (2013). Znyschennia ievrejs'koho naselennia v pivdennij chastyni Rejkhskomisariatu “Ukraina”. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference *Istorychna pam'iat' pro vijnu ta Holokost: Kyiv, 28–30 veresnia 2012 r. Prysviacheno 71-j richnytsi trahedii Babynoho Yaru*, (pp. 195–215). [in Ukrainian].

190. Shytiuk, M. M. & Suhats'ka, N. V. (2008). *Henotsyd proty ievreiv Pivdennoi Ukrainy v roky nimets'ko-rumuns'koi okupatsii (1941–1944 rr.)*. Mykolaiv. [in Ukrainian].

191. Silver, E. (1992). *The Books of the Just. The Silent Heroes Who Saved Jews from Hitler*. London: Grove Pr. [in English].

192. Slobodyns'kyj, D. K. (2015). *Poriatunok ievreiv ukraintsiamy u roky Druhoi svitovoi vijny*. [Saving of Jews by Ukrainians during World War II]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

193. Smolenska, M. Z. & Reykowsk, J. (1992). Motivations of People Who Helped Jews Survive the Nazi Occupation. In S. Oliner (Ed.),

Embracing the Other. Philosophical, Psychological, and Historical Perspectives on Altruism, (pp. 213–225). New York, London: New York University Press. [in English].

194. Smilyanskaya, Y. (1998). Istorija odnoj redakcii (gazety “Ukrainskoe slovo” i “Novoe ukrainskoe slovo”). Proceedings of the 2nd International Symposium *Uroki Holokosta i sovremennaya Rossiya*, (pp. 140–145). Moscow. [in Russian].

195. Smilyanskaya, Y. V. (2000). Otrazhenie Holokosta v presse okkupacionnogo perioda na territorii Ukrainy. Proceedings of the 2nd Scientific Conference. *Katastrofa ievrejstva pid chas Druhoi svitovoi vijny*, (pp. 300–304). Kiev. [in Russian].

196. Spudka, I. M. (2011). Ekonomichna polityka natsysts'koho kerivnytstva na terytorii Zaporiz'koi oblasti. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, (XXXI), 189–194. [in Ukrainian].

197. Starodinskij, D. (1991). *Odesskoe getto: Vospomynaniya*. Odessa. [in Russian].

198. Suhats'ka, N. V. (2005). Mistseva administratsiia ta samoupravlinnia na Pivdni Ukrainy v chasy natsysts'koi okupatsii kraiu (1941–1944 rr.) v konteksti podij Holokostu. *Pivdennyj arkhiv (istorychni nauky)*, (XX), 148–153. [in Ukrainian].

199. Suhats'ka, N. (2008). Stvorennia mistsevoi administratsii ta orhaniv mistsevoho samovriaduvannia na pivdni Ukrainy v chasy natsysts'koi okupatsii kraiu. In V. I. Terent'ieva & O. V. Kozachenka (Eds.), *Suchasnyj vymir derzhavy ta prava*, (pp. 143–145). [in Ukrainian].

200. Suhats'ka, N. (2013). Vidnoshennia naselennia okupovanykh terytorij do antyievrejs'koi polityky okupantiv (za materialamy Mykolaivs'koi oblasti). Proceedings of the International Scientific and Practical Conference *Istorychna pam'iat' pro vijnu ta Holokost: Kyiv, 28–30 veresnia 2012 r. Prysviacheno 71-j richnytsi trahedii Babynoho Yaru*, (pp. 162–173). [in Ukrainian].

201. Suhats'ka, N. V. (2006). Masove znyschennia ievrejs'koho naselennia v sil'skij mistsevosti na Pivdni Ukrainy u period nimets'koi okupatsii (1941–1943 rr.). *Pivdennyj arkhiv (istorychni nauky)*, (XXII), 280–284. [in Ukrainian].

202. Suhats'ka, N. V. (2006). *Henotsyd proty ievrejs'koho naselennia Pivdnia Ukrainy v roky nimets'ko-rumuns'koi okupatsii (1941–1944 rr.)*. [Genocide Against Jewish Population of South of Ukraine during German-Romanian Occupation (1941–1944)] (*Candidate's thesis*). Mykolaiv. [in Ukrainian].

203. Sugackaya, N. V., Tashlaj, L. B., Schukin, V. V. & Sugackij, S. N. (Eds.-comps.). (2016). *Pravedniki narodov mira, Pravedniki Ukrainy, spasieli: Nikolaevskaya oblast'*. Nikolaev: Izdatel' Shamraj P. N. [in Russian].
204. Surovtsev, O. (2013). Osoblyvosti rehional'noi istorychnoi pam'iaty naselennia Bukovyny pro Druhu svitovu vijnu. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference *Istorychna pam'iat' pro vijnu ta Holokost: Kyiv, 28–30 veresnia 2012 r. Prysviacheno 71-j richnytsi trahedii Babynoho Yaru*, (pp. 174–194). [in Ukrainian].
205. Surovtsev, O. A. (2006). *Holokost u Pivnichnij Bukovyni ta Khotynschyni v roky Druhoi svitovoi vijny* [Holocaust in Northern Bukovyna an Khotyn Region durin World War II]. (Candidate's thesis). Chernivtsi. [in Ukrainian].
206. Surovtsev, O. (2006). Protses deportatsii ievrejs'koho naselennia Pivnichnoi Bukovyny 1941–1942 rokiv iak skladova antyievrejs'koi polityky rumuns'koi okupatsijnoi vlady. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 3, 130–146. [in Ukrainian].
207. Sushon, L. P. (1998). *Transnistriya: evrei v adu. Chernaya kniga o Katastrofe v Severnom Prichernomor'e (po vospominaniyam i dokumentam)*. Odessa: Yug. [in Russian].
208. Suslens'kyj, Y. M. (1993). *Spravzhni heroi: pro uchast' hromadian Ukrainy u riatuvanni ievreiv vid fashysts'koho henotsydu*. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
209. Szczupak, I. & Abakunova, A. (2008). *Badania historii Holocaustu na Ukrainie. Zagładą Żydów*. *Studia i Materiały: Pismo Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN*, (4), 603–614. [in Polish].
210. Tashlaj, L. B. (2014). *Vijna i dity: Do 70-richchia Velykoi Peremohy*. Mykolaiv: Vydavets' PP Hudym I. O. [in Ukrainian].
211. Tec, N. (1986). *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*. New York: Oxford University Press. [in English].
212. Tiahly, M.I. (Ed.) (2004). *Yevrejs'kyj opir v Ukraini v period Holokostu: Zbirnyk naukovykh statej*. Dnipropetrovsk: Tsentr Tkuma. [in Ukrainian].
213. Tyaglyj, M. (2002). *Holokost v Krymu. Dokumental'nye svidetel'stva o genocide evreev Kryma v period okkupacii Ukrainy (1941–1944)*. Simferopol'. [in Russian].
214. Tyaglyj, M. (2005). Antisemitskaya propaganda na okkupirovannyh nacistami sovetskih territoriyah: istoriografiya i metodika izucheniya voprosa. *Sovremennye issledovaniya Holokosta*, (1), 28–42. [in Russian].

215. Trepkacheva, O. (2010). *Okkupacionnyj rezhim i evrejskoe nase-lenie Dnepropetrovshhiny 1941–1943* [Occupation Regime and Jewish Population of Dniepropetrovsk Region in 1941–1943]. (*Candidate's thesis*). Dnepropetrovsk. [in Russian].
216. Tsybulenko, H. V. & Tsybulenko, L. O. (2010). Format i mekhanizmy «novoho poriadku» okupatsijnoi vlady na Khersonschyni 1941–1944 rr. *Pivdennyj arkhiv (istorychni nauky)*, (XXXI–XXXII), 252–265. [in Ukrainian].
217. Tsybulenko, H. V. (2012). Okupatsijnyj rezhym za materialamy fondu R-1520 – sil'ski upravly derzhavnoho arkhivu Khersons'koi oblasti. *Kul'turolohichnyj visnyk: Naukovo-teoretychnyj schorichnyk Nyzhn'oi Nad-niprianchyny*, (29), 15–20. [in Ukrainian].
218. Tverdoxleb, N. (2004). *Evrei Kremenchuga. Istoricheskij ocherk*. Kremenchug: Piramida. [in Russian].
219. Tytarenko, D. M. (2000). Vysvitlennia vzajemovidnosyn Ukrainy ta Nimechchyny na storinkakh okupatsijnoi presy Donbasu (1941–1943 rr.). *Voprosy germanskoj istorii*, (pp. 43–49). Dnepropetrovsk. [in Ukrainian].
220. Udovyk, V. M. (2005). *Nimets'ko-fashysts'kyj okupatsijnyj rezhym (1941–1944) na terytorii heneral'noi oblasti “Kyiv” (Kyivs'ka ta Poltav's'ka oblasti)* [German-Fascist an occupational mode (1941–1944) in territory of general area “Kiev” (the Kiev and Poltava areas)]. (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
221. Ukraine. (2011). In I. Gutman (Ed.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust: Europe* (Part II, pp. 271–554). Jerusalem: Yad Vashem. [in English].
222. Vajs, A. (1995). Otnoshenie nekotoryx krugov ukrainskogo nacional'nogo dvizheniya k evreyam v period Vtoroj mirovoj vojny. *Vestnik Evrejskogo universiteta v Moskve*, 2, 104–113. [in Russian].
223. Vasiukov, O. Petrenko, M. & Podol's'kyj, S. (Comps.). (2004). *Prolisky za koliuchym drotom. Spohady kolyshnykh malolitnykh v'iazniv fashyzmu*. L'viv: Tsyvilizatsiia. [in Ukrainian].
224. Venher, A. & Kakovkina, O. (2015). Holokost u spohadakh neiev-reiv (za materialamy Stalindorfs'koho rajonu Dnipropetrovskoi oblasti). *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 7, 6–15. [in Ukrainian].
225. *Vestnik: Lyudi ostayutsya lyud'mi: Svidetel'stva ochevidcev*. (1991). Chernovtsy. [in Russian].
226. V'iatrovych, V. (2006). *Stavlennia OUN do ievreiv: formuvannia pozytsii na tli katastrofy*. L'viv: Ms. [in Ukrainian].
227. Vintskovs'kyj, T., Kiazymova, H., Mykhajlutsa, M. & Sche-nnikov, V. (2010). Okupatsijnyj rezhym v hubernatorstvi “Transnistriia”.

Ukraina u Druhij svitovij vijni: pohliad z XXI st. Istorychni narysy (Vol. 1, pp. 413–446). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

228. *Vozrozhdenie pamyati: Vospominaniya svidetelej i zhertv Holokosta*. (2008–2015), (1–6). Dnipropetrovs'k: Tsentr Tkuma; Ukrain's'kyj instytut vyvchennia Holokostu Tkuma. [in Russian].

229. Vidergauz, D.L. (Ed.). (2000). Artemovsk. Artemovskij Babij Yar Artemovsk. [in Russian].

230. Vynarchuk, T. V. (2013). Zhertvy okupatsijnoi vlady terytorii Zaporiz'koi oblasti v roky Druhoi svitovoi vijny. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, (XXXV), 149–156. [in Ukrainian].

231. Vynokurova F. A. (2003). *Fondy derzhavnogo arkhivu Vinnyts'koi oblasti iak dzherelo z istorii doli ievreiv pid chas nimets'ko-rumuns'koi okupatsii 1941–1944 rr. (Candidate's thesis)*. Kyiv [in Ukrainian].

232. Vynokurova, F. (2007). Vidobrazhennia v dokumental'nykh dzherelakh DAVO uchasti predstavnykiv relihijnykh konfesij u poriatunku ievreiv, iaki perezhlyly Holokost na terytorii Vinnyts'koi oblasti. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 4, 114–126. [in Ukrainian].

233. Vynokurova, F. (2015). Fenomen pravednykiv narodiv svitu: Do pytannia liuds'koho vymiru ta liuds'koho vyboru v ekstremal'nykh podiiakh natsysts'koi okupatsii: Do pytannia motyvatsij dij ta vchynkiv. *Pravednyky svitu ta inshi riativnyky pid chas Holokostu: pryklad Ukrainy u porivnial'nomu konteksti. Zbirka naukovykh statej*, (pp. 45–81). [in Ukrainian].

234. Vinokurova, F. (2016). Evrei v adu: lager'-getto v Pechere (Transnistriya). *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 8, 40–88. [in Russian].

235. Vinokurova, F. A. (2000). *Evrei Vinnichchiny v period Vtoroj mirovoj vojny. Maloizvestnye dokumenty i novye interpretacii*. Vinca: Anteks. [in Russian].

236. Yusov, V. (2010). *Hotinskij holokost*. Chernovcy: Zoloti lytavry. [in Russian].

237. Zabarko, B. (Ed., comp.). (2013–2014). *My hoteli zhit'. Svidetel'stva i dokumenty* (Vol. 1–2). Kyiv: Dukh i litera. [in Russian].

238. Zajtsev, O. (2013). Ukrain's'kyj natsionalizm ta “ievrejs'ke pytan- nia” naperedodni Druhoi svitovoi vijny. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference *Istorychna pam'iat' pro vijnu ta Holokost: Kyiv, 28–30 veresnia 2012 r. Prysviacheno 71-j richnytsi trahedii Babynoho Yaru*, (pp. 118–132). [in Ukrainian].

239. *Zheltaya kniga. Sbornik dokumentov* (1994). Xar'kov. [in Russian].

240. Zuccotti, S (1987). *The Italians and the Holocaust. Persecution, Rescue, Survival*. New York: Basic Books. [in English].